

בעולם שאת לא יכולה להיכנס אליו, זה קשה. מצחיק שאני חושבת על כך, אבל דרכיו של בורא עולם נסתרים הם. השם שלי הוא בתאל בגלל שהלידה שלי הייתה קשה מאוד, ואמא שלי הבטיחה שאם הכול יסתדר אז היא תודה לאל. כשהייתי ילדה, כל החברות שלי צחקו על השם שלי, אבל כיום כשאני בעולם האור והתשובה השם מביע בדיוק את המקום שבו אני נמצאת. הייתי כנראה צריכה לעבור מכשלות וקשיים רבים כדי להגיע למקום שבו אני נמצאת כיום, ותודה לאל על כך.

בתאל מתארת מצבי לימינליות חריפים הבאים לידי ביטוי בחיכוכים, וויכוחים, חוסר הבנה ולעג מצד בני משפחתה. היא מתארת את מצבה במונחים של זרות ושל לא פה ולא שם, היא אינה חילונית יותר אבל גם לא יכולה לבוא ולומר: שלום אני חוזרת בתשובה ורוצה לגור אתכם. היא תופסת את מצבה הלימינלי כבר עם לידתה, בשם שניתן לה בתאל: מצד אחד תודה לאל על הצלה לאחר לידה קשה, מצד אחר לעג מצד חבריה לכיתה על השם בעל הצליל והסמל הדתי. בתאל מציינת כי הקשיים והמכשלות היו מבחינתה ניסיון לקראת קבלת זהותה הדתית החדשה תוך כדי ניתוק מוחלט מבני משפחתה החילונים.

אריה צרפתי: "הייתי תקוע בין שני עולמות, מצד אחד הוריי, מצד שני העולם החדש"

אריה, "חוזר בתשובה" בן 39, מספר שבגיל 25 התחיל את שינוי זהותו ואת חזרתו לדת. מוצאו אשכנזי. יש לו שני אחים. הוריו גרים במרכז הארץ ומתפרנסים מחנות רהיטים. את שירותו הצבאי עשה כמכונאי טנקים בתותחנים ובעבר עזר להוריו בחנות. אריה מתפרנס כגזבר של שלושה בתי מדרש באזור מגוריו, ואת מרבית שעות היממה הוא מקדיש ללימוד תורה. אריה נשוי ואב לשבעה בנים ושלוש בנות. אשתו עקרת בית.

אני זוכר היטב שכאשר הוריי ראו אותי בפעם הראשונה עם כיפה שחורה הם צחקו. צחקו זה היה לי קשה מאוד וממש נעלבתי. אבל מה יכולתי לעשות, הייתי בן 25, כבר מבוגר, יחסית. בהמשך לכל שלב בשינוי שלי לעגו לי. למשל, בלבוש, בכיפה, במכנסיים, בציצית. החלטתי שאם הם לא מוכנים לקבל את העובדה שאני שונה אז אני לא אשאר שם. הייתי תקוע בין שני עולמות. מצד אחד הוריי, מצד שני העולם החדש שאותו התחלתי לחוות לאחר השירות הצבאי. בגלל הכבוד שאני רוחש להורים שלי הבנתי שאני לא יכול לצבור עוד

את הקשיים הללו ואני צריך להתנתק מיד. סבלתי כך עוד מספר שבועות, ואז הודעתי בארוחת ערב עם הוריי שאני עובר ללמוד תורה בישיבה עם עוד כמה חברים. ההורים שלי קיבלו את הניתוק המתקרב באופן קשה ושבוע לפני כן הם ממש לא דיברו איתי. כיום אני בעולם האור ואנחנו מדברים אחת לחודש בערך. הרי מצוות כיבוד אב ואם היא ערך עליון ואני מתכוון לקיים אותה (חזרתי ושאלתי את אריה אם הוא בקשר עם הוריו ועם חבריו לאחר שעברו שנים רבות. 14 שנים, אני מעיר לו. נכון! [אריה שותק לכמה שניות]). הקשר ביני לבין הוריי הוא קשר של אחת לחודש בערך בשיחת טלפון. עם החברים אני כמעט לא משוחח, כל אחד חי בעולם שלו. אולי פעם בשנה או פחות יש אירוע משפחתי חשוב שאני מגיע אליו. אני משתדל לא לבוא בגלל המבוכה ובגלל שכולם מסתכלים עליי. כיום אני בעולם התורה ולא שם עוד.

שינוי זהותו של אריה לא היה קל עבורו, בעיקר מפני שהכריז על החלטתו לחזור בתשובה. הוריו וחבריו הקרובים לעגו לו בכל אחד משלבי השינוי (בגדים, כשרות, תפילות, שבת וחגים). אריה היה תקוע, כדבריו, בין שני עולמות, העולם החילוני של הוריו והעולם החרדי שאליו ביקש להיכנס. מצב לימינלי זה החריף לאור הדרישה הנחרצת של הוריו ושל חבריו שיפסיק את תהליך השינוי הזה. לאחר שביקש ללמוד ולגור בישיבה תחילה נוצר נתק כשבוע לפני המעבר, וסופו ניתוק מהוריו, ממשפחתו ומחבריו. אריה מחזק עצמו שהשינוי שחל בו הוא לגיטימי, וחוזר כמה פעמים על מצוות "כיבוד אב ואם" כמצוות תורה שהוא מבטיח לקיים, למרות הקשיים המלווים את שינוי זהותו הדתית. למרות שחלפו כבר 14 שנה משינוי זהותו הדתית, הוא נמצא בקשר רופף עם הוריו ועם חבריו, בעיקר מקיים שיחת טלפון אחת לחודש וביקורים מועטים באירועים משפחתיים. מעניין לראות שגם בסיפורים של "חוזרים בשאלה" השנים שחולפות לאחר שינוי הזהות אינן מבטיחות קיום קשר רציף בין היחיד שמשנה את זהותו לבין משפחתו או חבריו.

מנחם בן-אהרון: "בהתחלה הרגשתי שאני לא פה ולא שם, מן הרגשה קשה שאתה לא רצוי בשני העולמות"

מנחם, "חוזר בתשובה" בן 41, החל את שינוי זהותו הדתית בגיל 30 לאחר שחווה תאונת דרכים. הוא שירת בצבא בצנחנים והתפרנס כאיש שיווק של חברת פלסטיק. מוצאו אשכנזי. יש לו שתי אחיות. הוריו גרים בצפון ועובדים בחברת הטלפונים בזק. מנחם עובד כנציג של חברת משקאות

גדולה בחברה החרדית. הוא נשוי ואב לחמישה בנים ולשתי בנות. אשתו מתפרנסת מתפירה ומתיקון בגדים ושמלות כלה בביתם.

בגיל 30 עברתי תאונת דרכים קשה. לאחר ששכבתי בבית החולים כשבוע הבנתי שאני רוצה שינויי בחיי. אבל, לא ידעתי מה. לאחר שראיתי מודעה על כנס תשובה בלוח המודעות בעירי החלטתי ללכת לשם ולראות מה זה. אני זוכר היטב שלאחר כחודשיים של מפגשים הבנתי שחל בי שינוי. בהתחלה הרגשתי שאני לא פה ולא שם, מן הרגשה קשה שאתה לא רצוי בשני העולמות. מצד אחד חייתי עדיין עם הוריי ושני אחיי החילונים. בבית לא שמרנו על כשרות, לא על השבת וכמעט כל חג הפך סתם למפגש משפחתי. מצד שני התחלתי להשתנות, שמתי כיפה קטנה בצבע שחור ובהמשך שמתי ציצית בתוך המכנסיים. הבנתי שאני עדיין לא דתי מלא והתביישתי עם השינוי בלבוש שלי. משפחתי היקרה לא הצליחה לתמוך בי וכל הזמן צחקו עליי, דבר שהתחלף בכעס על הדרישות שלי לספרי קודש, לשקט בשבת, לכלים חלביים ובשריים בנפרד. הבנתי שאני תקוע בין שני עולמות, הרגשה קשה מאוד, ולא ידעתי מה לעשות. הלכתי להתייעץ עם רב בפתח תקווה והוא ייעץ לי לעבור למקום שגרים בו מתחזקים כמוני ואמר: "במקום כזה לא יופעלו עליך לחצים, וכך תשלים את התשובה הקדושה שלך", וכך עשיתי. הבנתי שאני צריך לבחור היכן לגור, באיזה עולם אני צריך להיות. כל עוד אני תקוע באמצע לא אוכל לחזור בתשובה פנימית אמיתית.

מנחם מתאר מצבי לימינליות לאחר שהוריו וחבריו הקרובים נוכחים שהוא מתחיל להשתנות: הם מזלזלים בו, צוחקים עליו ואף כועסים על בקשותיו לשינוי, למשל, בנושאי כשרות, שבת, חגים ושלא יהיו "סתם" מפגשים חברתיים. מנחם, שחש כי אינו שייך עוד לעולם החילוני ועדיין לא השלים את שינוי זהותו הדתי, מתמודד עם מצב ביניים קשה. הוא מתאר, למשל, את חבישת הכיפה והציצית כמצב משפיל. בוחר בכיפה קטנה שחורה (כצבע שער) ובציצית תחובה בתוך מכנסיו. שינוי לבושו וזהותו הדתית הושלמו רק לאחר שהתייעץ עם רב, כמקור סמכות, והתנתק מבית הוריו. מנחם מציין כי להיות "תקוע באמצע" הוא מצב שפוגע ביכולתו של היחיד לשנות את זהותו הדתית. רק לאחר שהוא יוצא מן התחום הלימינלי הוא משלים את הניתוק.

(ב) "חוזרים בשאלה"

גם בסיפורים של "חוזרים בשאלה" אנו רואים מצבי לימנינליות מתמשכים:

רחל שטרוסמן: "לא יכולתי יותר ופשוט ברחתי לארצות הברית"

רחל, "חוזרת בשאלה" בת 30 מירושלים, החלה להתחבר עם חברות חילוניות בגיל 20, בתקופה שבה דרשו ממנה הוריה החרדים להשתדך. מוצאה אשכנזי. יש לה שבעה אחים ואחות אחת. אמה מטפלת בכמה ילדים בביתה, ואביה מתפרנס מהתקנת רהיטים בבתי מדרש ובבתי כנסת בירושלים. בגיל 21, לאחר שחזרה מטיול בארצות הברית, למדה רחל במכינה באוניברסיטה ולאחר מכן השלימה תואר ראשון בביולוגיה באוניברסיטת בר אילן. היא עובדת בחברת התרופות "טבע", ובמקביל לומדת לקראת תואר שני בביולוגיה באוניברסיטת בר אילן. רחל רווקה.

הוריי שמעו משכנה שלנו בירושלים שאני לא בסדר, שאני מסתובבת עם חילוניות, עושה קניות ומפסידה שיעורים אצל הרבנית. הלחץ והכעס של הוריי היה חזק וקשה. לא ידעתי מה לעשות וכיצד להתנהג. מצד אחד לא רציתי לפגוע באחיי, באחיותיי ובהוריי, אולם ידעתי שאני כבר לא שם איתם. מה עושים בשבת? ממשיכים עם שמירה כהלכה? מה עושים בפסח? עוזרים לנקות למרות שזה נראה ממש מיותר ומוגזם. תקופה זו הייתה קשה מאוד. את מרגישה כאילו את שם ולא שם, קשה לי להסביר בדיוק. החלטתי שאני חייבת לברוח, לא יכולתי יותר עם כל העיניים שמסתכלות על כל דבר שאני עושה או לא עושה. החלטתי שאני נוסעת הכי רחוק שאפשר והזמנתי כרטיס טיסה לארצות הברית לחברה בניו יורק. שם, רחוק מירושלים, הבנתי שלהיות כך תקועה בין שני עולמות זה לא אפשרי. הורדתי את החצאית, עשיתי קוצים בשיער וזהו. אני חדשה. אני לא עוד בין העולמות, אני פה. כשחזרתי מניו יורק, הניתוק מן ההורים שלי היה מידי, ומאז לא דיברנו (מלבד מספר מילים לאחר אירוע משפחתי). אני זוכרת היטב שגם פה, כחילונית, היו לי קשיים רבים. אני זוכרת היטב שבשבת הראשונה לאחר שעברתי לגור לבד הייתי ממש משותקת. שכבתי כל השבת במיטה, לא אכלתי ולא שתיתי. כל הזמן פחדתי ולא ידעתי מה לעשות, להדליק טלוויזיה או לא, להדליק אור או לא, לענות לטלפון או לא. דברים אלה לא היו לי פשוטים בגלל שגדלתי בעולם שהם היו אסורים בשבת. זה לא שיש לך ספר כיצד להתנהג, את לבד עם עצמך לתקופה ארוכה.

רחל מתארת לחץ חברתי עז שהופעל עליה לאחר ששכנה סיפרה להוריה על השינוי שחל בהתנהגותה. מתיאורה של רחל עולה מצב לימינלי הגורם לה לברוח אל חברתה בניו יורק. ניתוק חד זה בא בעקבות חוסר הוודאות והמצב שבו חשה תקועה בין שני עולמות. היא משנה את תספורתה, מחליפה את בגדיה ומתנתקת מזהותה החרדית; אך מצבה הלימינלי לא נעלם עם החלפת הזהות. בשבת הראשונה לאחר שעזבה את בית הוריה היא מתארת מצב של שיתוק פיזי ושכיבה במיטה כל השבת. רחל מציינת שאין ספר שידריך לעבור את כל הקשיים בכניסה לעולם החילוני.

חיים יהודה: "ההורים שלי ישבו עליי שבעה לאחר שעזבתי הבית"

חיים, "חוזר בשאלה" בן 38, עזב את משפחתו החרדית בירושלים בגיל 30. הוא לא שירת בצבא ולמד בישיבה הסמוכה לביתו. מוצאו אשכנזי. יש לו חמישה אחים וארבע אחיות. הוא רווק. אמו גננת בגן הסמוך לביתם, ואביו משגיח כשרות בשני בתי ספר חרדיים. לאחר שעזב את בית הוריו, ועד היום, הוא גר בשכירות בתל אביב ומשמש מורה מחליף בבית ספר תיכון. חיים משלים את תעודת ההוראה שלו בסמינר הקיבוצים.

בתחילת השינוי שחל בי הבנתי שאני תקוע. מצד אחד אני חי כחרדי עם הוריי ועם ששת אחיי, מצד שני, שם עמוק מבפנים אני מבין שאני הולך לעשות צעד קשה. נתקלתי במצבים קשים שבהם מצד אחד לא ידעתי מה עליי לעשות (כמו שבת ויום כיפור), אבל משהו שם בפנים אמר לי שאני לא שם. חברים שלי התחילו להפעיל עליי לחץ קשה בישיבה, אבל הרגשתי אחרת. בגלל קשיים אלה החלטתי לעזוב מיד ולא לנסות להסתדר. עד כמה שזה ישמע לך נורא (פונה אליי) ההורים שלי ישבו עליי שבעה לאחר שעזבתי את הבית. חבר שלי מהישיבה התקשר אליי באחת בלילה ואמר לי ש"ממחר יושבים עליך שבעה." ההרגשה היא קשה מאוד. אני חי, אבל מתייחסים אליי כאל מת, אני פה, אבל כאילו אני לא קיים עוד. מה יכולתי לעשות? הבנתי שממצבים כאלו אפשר רק ליפול, ולכן הלכתי לייעוץ אצל פסיכולוג. לאחר כחצי שנה הבנתי שאני פשוט השתנית.

מתיאורו של חיים נחשפים הקשיים הרבים שנלווים לשינוי הזהות הדתית. הוא חש תקוע בין שני עולמות, חרדי מול חילוני; הוא חי בעולם החרדי, אבל לא רוצה לקיים את כל המצוות. אפילו שבת ויום כיפור, והלחץ החברתי עליו מצד הוריו ומצד חבריו בישיבה גובר. הוריו התנתקו ממנו באופן מידי, וישבו עליו שבעה כדי להסיר את הכתם בשידוך של שאר

בני המשפחה. בעקבות מצב זה תחושותיו של חיים קשות. הוא חי, אולם יושבים עליו שבעה כמת; הוא גר בעיר סמוכה, אולם מבחינת בני משפחתו החרדים וחבריו הוא אינו קיים. תקופה לימינלית היא, כדברי טרנר, תקופה שבה אדם מחפש הנחיה מפי "מומחים". חיים פונה לפסיכולוג "מומחה" שיעזור לו להתמודד עם המצב הלימינלי שבו הוא נתון בשל שינוי זהותו הדתית. בדומה לרחל בתאל, "חוזרת בתשובה" שפנתה לרבנית "מומחית" לעזרה.

מנחם בר־עוז: "לאחר הטיש בפורים הרב קרא לי לחדרו ונזף בי על שעירבבתי קודש בחול"

מנחם, "חוזר בשאלה" בן 40, למד בישיבה גדולה והחל את שינוי זהותו הדתית בגיל 30, לאחר שנזרק מהישיבה בטיש פורים. הוא לא שירת בצבא. משפחתו אשכנזית. יש לו חמישה אחים ושתי אחיות. הוריו החרדים גרים בדרום, אימו מתפרנסת ממכירת מפות לשבת ואביו מלמד בבית ספר חרדי בדרום. מנחם מנהל חברת הייטק שאותה הקים, המציעה תוכנה לניקוי וירוסים ממחשבים. מנחם נשוי, והוא אב לשתי בנות. אשתו מוכרת תכשיטי יוקרה לחנויות.

טיש פורים בגיל 21 היה טיש מדהים. אני זוכר יומיים של השתכרות, עישון סיגריות וממש כאילו הכול מותר. הרב ישב במרכז הבמה, לבוש כתלמיד ישיבה, וכל אחד יכול היה לעבור על פניו ולומר דבר מה כזה שלא היה מעז לומר בחייו. הרב צחק וכולם היו מאושרים. בטיש זה התחפשתי לרב הישיבה, וכמובן שזה מקובל ואפילו רצוי, אבל כנראה שעשיתי משהו יותר מדי. הלכתי עם בקבוק וודקה ביד, והצגתי אותו כטיפש וכשיכור הקורא במשנה. לאחר הטיש הרב קרא לי לחדרו ונזף בי על כך שערבבתי קודש וחול וחיללתי את השם. הוא דיבר גם עם הוריי ושלח אותי לשבוע הביתה. כשחזרתי לישיבה מצאתי את עצמי במצבים ובקשיים די מוזרים, הרגשתי כאילו מלחשים עליי, כאילו עשיתי משהו נורא. תקופה מוזרה זו נמשכה כחודש, שבה הרגשתי שייך ולא שייך. לאחר מספר שבועות הכול נשכח והכול חזר לקדמותו, אבל אני הבנתי שאני לא רוצה להיות שם. שכנעתי את ההורים שלי לעבור לישיבה במרכז. לאחר כחצי שנה עזבתי כליל את העולם הזה. טיש זה הראה לי את הצביעות בעולם החרדי, ואני לא רוצה להיות חלק ממנו.

מנחם מתאר את "טיש" (שולחן סעודת מצווה שבראשו יושב האדמו"ר) הפורים, בגיל 21, כטקס רב רושם. "טיש" הפורים, הוא טקס המקובל

במיוחד בחסידות ויזניץ אבל גם בחצרות אחרות, ולעתים הוא מכונה גם "טקס רב-פורים" ויש בו היפוך תפקידים:⁸⁰ אחד מבחורי הישיבה מתלבש כרב באווירה פורימית. טקס זה מאפשר לווסת את לחץ הלימודים, להשתכר, בדומה לדפוס בילוי ושכרות בדיסקוטק; לעשן סיגריה ולמתוח את גבולות המותר והאסור. הפיקוח החברתי הרופף ומבנה הסמכות החופשי בסעודת הפורים יוצר קשר מיוחד בין הרב לבין חסידיו. טקס זה, שאמור לאפשר למנחם לפרוץ גבולות באווירה פורימית ולזמן קצר, מבודד אותו מהישיבה לתקופה לימינלית: מנחם מצרף משניות עם בקבוק וודקה. החיבור ביניהם והתיאור של רב הישיבה כשיכור כרוני גורר תגובות קשות. מנחם ננזף, מושעה לשבוע מהישיבה, ובמשך חודש שלם הוא חווה קשיים ומצבים לימינליים מוזרים, כדבריו, שסופם התנתקות מהישיבה ומעבר למרכז. תקופה לימינלית זו, המלווה בקשיים, בניתוק ובניכור מצד חבריו, גרמה לו לתהות לגבי זהותו. בסופו של תהליך, לאחר כמה חודשים, מנחם עוזב את העולם החרדי ואת משפחתו.⁸¹

כאמור עד כה, השלב השני בטקס המעבר הוא שלב המעבר. שלב זה מאופיין במצב לימינלי, הן ליחידים ה"חוזרים בתשובה" והן ליחידים ה"חוזרים בשאלה". מצב לימינלי (סיפי) זה של להיות "בין לבין" ו"לא פה ולא שם" הוא מצב מתמשך. בשני המקרים היחידים נמצאים במצב לימינלי, הן בשלב הניתוק מהעולם החברתי שאותו עזבו, והן בעולם החברתי החדש שאליו הם מבקשים להיכנס.

ג. טקסי שילוב: אתנוגרפיה של סמלי שילוב

השלב השלישי בטקס המעבר כולל טקסי שילוב (Rites of Incorporation). בתהליך הכניסה מחדש לחברה, על היחיד ללמוד כיצד להתנהג בסטטוס החדש שלו.

בשלב השילוב היחידים המשנים את זהותם הדתית משלימים את כניסתם לעולם חברתי ותרבותי חדש. ה"חוזרים בתשובה" משתלבים בתוך חברה חרדית סגורה שרמת הקומיוניטס האידאולוגי (Ideological)

80 ראו את טרנר (2004 [1969]: 146) ודיונו על טקסים שבהם יש היפוך תפקידים.

81 ראו את בן-חיים (2005ג: 16), שמתאר את טיש מוצאי שמחת תורה בחסידות צאנז.

(Communitas), כלומר האחדות או האחוה האידיאולוגית האוטופית הרצויה, היא גבוהה. טקסי השילוב הם פורמליים פומביים, וקשורים בעיקר לטקסי מעגלי חיים כמו בר מצווה, נישואין ומוות, טקסי חג, מועד ושבט.

מנגד, "חוזרים בשאלה" משתלבים בתוך חברה חילונית פתוחה המקדשת את ערך העבודה והפנאי. בחברה זו האינדיבידואל מצוי במרכז והקומיוניטס מסוג ספונטני קיומי (Spontaneous Existential Type), כלומר מבנה החברה, כבר אינו אחיד או קבוע, והדגש משתנה מהכלל אל הפרט. על יחידים אלה ללמוד ערכים ונורמות התנהגות. טקסי השילוב הם אישיים וקשורים בעיקר לטקסי אשרור ולחיוזק הסטטוס החדש, כמו טקס סיום תואר, מפגשים וארוחות משפחתיות, נסיעה לחו"ל וקבלת תפקיד חדש בעבודה.

אילן (2000: 207-210) ובן-חיים (2005 ב) מציינים שתהליך השילוב של ה"חוזרים בתשובה" אינו פשוט ליחידים וגם לא לקהילה החרדית הקולטת: מצד אחד, ה"חוזרים בתשובה" מחדירים לחברה החרדית נורמות ומנהגים חילוניים, כמו עיסוק באמנות, בציור ובפיסול, או שימוש בסלנג. ה"חוזרים" אינם מודעים לכל הדקויות של כללי ההתנהגות החרדיים ולעיתים מתפקדים כ"פילים בחנות חרסינה" (אילן, 2000: 207), או כ"יציאה של צב ללא שריון לג'ונגל". מצד אחר, דבקות זו של ה"חוזרים בתשובה" בכל המצוות, למשל, החובה להתפלל בכוונה ובלי הפרעות, קיום מצוות בזמנים לא נכונים, טבילה במקווה כפליים ממה שצריך, קיום מצווה מסוימת בהגזמה, נענוע הלולב בסוכות יותר פעמים מן הנדרש, הגעלת כלים בפסח שלא מצריכים זאת והקפדה על כל מנהג קלה כבחמורה, מבליטים את השוני בין ה"חוזרים" לבין החרדים עצמם. דבקות זו של ה"חוזרים בתשובה" מציבה מעין מראה בפני החברה החרדית, שבה היא רואה את עצמה מקיימת את המצוות בדבקות פחותה מזו של ה"חוזרים". תחושת שוני זו מתחלפת במהרה בכעס כלפי ה"חוזרים בתשובה" ובאופן פרדוקסלי השילוב הופך לעתים לניתוק (למשל, בנושא השידוכין בין החרדים ל"חוזרים", כפי שנראה להלן).

1. שינוי לבוש

הפרידה מהלבוש היא ביטוי של ניתוק. ראינו שקיים תהליך הדרגתי של החלפת הבגדים הקודמים בבגדים חדשים. לבישת הבגדים החדשים מסמנת את תחילתו של שלב השילוב. אך בין לבין היחיד נמצא במצב

לימינלי שבו הוא לובש את בגד הסטטוס הקודם ואת בגד הסטטוס החדש. כשהיחיד מקבל על עצמו את מלוא אופי הלבוש של קבוצתו החדשה, אזי השילוב מגיע לשיאו מבחינת המראה החיצוני.

(א) "חוזרים בתשובה"

אברהם הכהן: " הלבוש שלי כמו כולם ואני גאה בכך"

אברהם, "חוזר בתשובה" בן 36, החל ל"התחזק" בגיל 21 לאחר השירות הצבאי כלוחם בשריון. מוצאו מזרחי. יש לו שלושה אחים. אימו מזכירה בעירייה במרכז הארץ, ואביו מנהל מחלקת גבייה בחברת טלפונים גדולה. אברהם עובד כאיש תחזוקה בחברת מזון חרדית בירושלים. הוא נשוי ואב לחמישה בנים ושלוש בנות. אשתו עקרת בית.

היום, לאחר שפתרתי את כל הקשיים של המעבר ואני ברוך השם בעל תשובה אדוק, הלבוש שלי הוא כמו כולם ואני גאה בכך. יש לי נעליים וגרביים שחורים, מכנסיים שחורים או בצבע כחול כהה, חולצה לבנה, כיפה רגילה כזו שחורה מבד, ציצית וחליפה רגילה. כיום, כשאני הולך לבית הכנסת בשבת, יש לי טלית חדשה. מאוד חשוב להתלבש כמו כולם, הרי לא תרצה להיות שונה.

אברהם מתאר את השתלבותו בשכונה חרדית בירושלים ואת התאמת לבושו לקודים החדשים. חשוב לו להתלבש "כמו כולם". הוא מבקש להפגין את השתלבותו באמצעות חליפה מערבית ופריטי לבוש אחידים כמו שאר החברה שאליה הוא מבקש להיכנס.

מיכל יוסף: "אני זוכרת היטב שהכי קל לשים בצד את בגדי החול וללבוש את בגדי הקודש לתמיד"

מיכל, "חוזרת בתשובה" בת 39, שכבר התייחסתי אליה לעיל:

התחושה הטובה ביותר הזכורה לי מהיום שבו עברתי לעולם הקודש היא בשינוי הפנימי שעברתי. קשה להסביר מה את עוברת שם בפנים ואיזו תחושת אושר זו להיכנס לעולם חדש זה. אולי דוגמא טובה לכך היא בלבוש. אני זוכרת היטב שהכי קל לשים בצד את בגדי החול וללבוש את בגדי הקודש לתמיד. לא

עוד שמאטעס (סמרטוטים), צבעוניים קרועים, אלא חצאית ארוכה, חולצה לבנה, כובע ליום חול ומיוחד לשבת, גרביים. כל הדברים האלה ברגע שאני לובשת אותם כאילו כל השכונה מסתכלת עליי. אני פה מרצון, אני חזרתי לעולם התשובה, ולעתים אפילו אני טובה מהם. הם נולדו לתוך עולם מקודש זה, אני נכנסתי אליו בגלל שרציתי ובגלל שהיו לי את כוחות הנפש.

מיכל מתארת שינוי פנימי עמוק שאותו קשה להביע במילים, אולם ניתן לראותו בסמלי הלבוש. מיכל משתמשת בפריטי לבושה – חצאית, גרביים וחולצה, כמביעים היסטוריה חברתית רבת שנים. הללו מסמלים מבחינתה את כל היסטוריית העולם החרדי ואת הסטטוס החדש שלה כ"חוזרת בתשובה". לדידה סמלי העבר, הקשורים לעולם החולין, כבר אינם לגיטימיים לסיפור ההיסטורי החדש שאותו היא מבקשת לאמץ ולהשתלב בתוכו.

מעניין לבחון את דברי מיכל הקשורים לתחושת הקומיוניטס האידיאולוגי: מיכל מציינת בגאווה, ואולי אף בנימה של התנשאות, את כוחות הנפש שלה כ"חוזרת בתשובה". כוחות נפש אלה עוזרים לה להתמודד עם המצב הלימינלי בתהליך שינוי הזהות הדתית שאותו עברה. היא מציינת שבחירה מרצון לשנות את זהותה הדתית, עובדה שהופכת את הסטטוס שלה לגבוה יותר מזה של שכניה ואולי גם מזה של כל החברה שמסביבה. תחושה זו מבטאת בדבריה "ולעתים אפילו אני טובה מהם." אמירה כזו אינה סתמית, אלא נובעת ממצב לימינלי וניכור שאותו היא עוברת בתהליך שינוי זהותה הדתית. מיכל חשה כמי שתורמת לתחושת הקומיוניטס, כמו שאר החרדים שנולדו לעולם זה, ואפילו יותר כך.

"חוזרים בתשובה", כמיכל, כאברהם וככל שאר המרואיינים במחקר זה, שנכנסו לעולם החרדי, מתארים את השילוב במרחב חברתי ותרבותי שמתקשה לקבלם. יחס אמביוולנטי זה משפיע על רמת סטטוס חדשה נמוכה יחסית, לעומת מי שנולד חרדי, ועל היווצרות מצב לימינלי מתמשך, למשל, בנושא השידוכין (להלן).

(ב) "חוזרים בשאלה"

גם "חוזרים בשאלה" מבקשים להשתלב בחברה חדשה:

יעקב דרעי: "כדי שלא יסתכלו עליי כמו על משוגע בדיזנגוף הורדתי את כל הבגדים"

יעקב, "חוזר בשאלה" בן 36, החל את שינוי זהותו הדתית בגיל 20 לאחר שלא הסתדר עם חבריו בישיבה שבה למד. מוצאו מזרחי. יש לו חמישה אחים ושתי אחיות. הוריו החרדים גרים במרכז הארץ, אימו עקרת בית ואביו מקבל שכר חודשי מהישיבה שבה הוא לומד. ליעקב תואר ראשון במחשבים מאוניברסיטת בר אילן, והוא עובד בחברת תוכנה במרכז. ליעקב חברה העובדת כמזכירה בחברת התחבורה "אגד".

אחד הדברים הראשוניים שעשיתי לאחר שנכנסתי לבית החדש בתל אביב היה להסתכל במראה הגדולה החדשה שקניתי. זה מוזר מאוד, אבל שם לא היו בבית הרבה מראות, ובכלל לא הסתכלתי הרבה על הלבוש. אבל פה, כדי שלא יסתכלו עליי כמו על משוגע בדיזנגוף, הורדתי את כל הבגדים והחלפתי אותם בבגדים אחרים נוחים יותר: את החליפה של שחור ולבן (מכנסיים, חולצה, גרבים ונעליים) החלפתי בפריטים של ג'ינס, חולצת יום יום פשוטה, נעליים כחולות (ככה צבע לחיים). הלבוש עושה את האדם?! אני אדם חדש כיום ולכן אני גם צריך לשנות את הבגדים מהעבר שלי. אני לא מזלזל בהם, פשוט זה לא בשבילי, למקום שבו אני נמצא כיום.

מראה, לבוש או חפצי נוי אינם ערך בעולם החרדי אלא רק משמשים כחלק מנורמת התנהגות נוקשה. לכן חשוב ליעקב לקנות מראה גדולה ולהחליף את כל פריטי הלבוש שלו, נעליים, גרביים, מכנסיים וחולצה לבגדים חדשים, כדי שיוכל להתאים את עצמו לסטטוס החדש וכדי שלא יסתכלו עליו כ"משוגע".

רחל רוזנצוויג: "החלפתי את הבגדים שלי פעמיים, פעם כשעליתי לארץ, ופעם כשיצאתי משם"

רחל, "חוזרת בשאלה" בת 25, יצאה מהעולם החרדי לפני חמש שנים בגלל חיכוכים עם הוריה החרדים ורצונה בחופש רב יותר. היא לא שירתה בצבא. מוצאה אשכנזי והיא עלתה בגיל צעיר מבולגריה. יש לה שש אחיות. אמה תופרת שמלות כלה, ואביה מורה בבית ספר יסודי במרכז הארץ. רחל מתחילה ללמוד עבודה סוציאלית לתואר ראשון במכללת אריאל. היא רווקה והחבר שלה עובד בהתקנת קווי חשמל. בתור עולה חדשה שעלתה עם הוריה מבולגריה אני זוכרת היטב את השינוי

הראשון שלי. רציתי להיות כמו כולם, לא להיות שונה או זרה. הייתי בת 13 ולבשתי שמלה ורודה כזו מזעזעת. זה התאים לשם, אבל פה כולם צחקו עליי. ההורים שלי החלו לשמור מצוות עוד בבולגריה, וכשהם הגיעו לירושלים הם החליטו שהם מתחזקים וחוזרים בתשובה באופן סופי ומלא. היה לי קשה מאוד, אבל מה יכולתי לעשות? הייתי קטנה מאוד. הלבוש שלי לא רק שהיה אירופי (שמלה צבעונית, נעליים עם נצנצים, סרט על הראש ואיפור קל) אלא לא התאים לקהילה שאלה נכנסו ההורים שלי. כולם שם התלבשו אותו דבר כיוון שכולם ברחוב היו חוזרים בתשובה. אמא שלי החליפה את הבגדים שלי לחצאית כחולה כהה, לחולצה לבנה וכמובן ללא סרט או איפור. "כך את משתלבת פה", היא אמרה לי. כמובן שלא קיבלתי זאת, ובגיל 18 ממש מרדתי באמא שלי. קודם כל שמתי גרביים צבעוניות, דבר שאמא שלי ממש צרחה עליי, אבל לא היה לי אכפת. אני זוכרת היטב שבגיל 20, לאחר שיצאתי משם החלפתי את כל הבגדים, כולם, חצאית למכנסיים, גרב שחור לגרב אדום או ירוק, סרטים על השיער. היה חשוב לי להיות כמו כולם מחדש. "ככה שבעצם החלפתי את הבגדים שלי פעמיים פעם כשעליתי לארץ ופעם כיצאתי משם".

כחלק מתהליך ה"התחזקות" והעלייה מבולגריה לארץ, נאלצה רחל לשנות את בגדיה הצבעוניים, המקובלים בתרבות הבולגרית, לבגדים חרדיים, שחור, כחול ולבן. רחל, שעזבה את בית הוריה ו"חזרה בשאלה" ביקשה בשנית להיכנס לעולם זר, הפעם לעולם החילוני, ולהיות "כמו כולם". שילוב זה מאופיין בהחלפת פריטי הלבוש משחור ולבן לבגדים צבעוניים יותר, בסרט ורוד על השיער. במידה רבה יש כאן חזרה למסורת של תרבות המוצא הבולגרית שלה.

2. מסגרות שידוך, נישואין ויחסים בין אישיים

(א) "חוזרים בתשובה"

אברהם הלוי: "אני לא חוזר בתשובה סוג ב, אני בעל תשובה וזה כבוד גדול"

אברהם, "חוזר בתשובה" בן 36, שינה את זהותו הדתית בגיל 21 לאחר שירות צבאי כלוחם בשריון. הוא החל את תהליך ה"התחזקות" שלו לאחר היכרות עם ידידה "חוזרת בתשובה", ששכנעה אותו להגיע להרצאות של

רב ישיבה במרכז הארץ. מוצאו מזרחי. יש לו שלוש אחיות. אמו מנהלת מכירות של חברת כרטיסי שיחות בין לאומיות, ואביו סוכן מכירות של חברת מכוניות במרכז. אברהם עובד כאיש תחזוקה בחברת הובלות חרדית. הוא נשוי ואב לארבעה בנים ולשתי בנות. אשתו עקרת בית.

אני זוכר שתמיד אמרו לי שבעלי תשובה הם תמיד סוג ב, אבל תשמע לי שלומי (פונה אליי) אלה סתם דברי הבל חילוניים. אני מרגיש שכעת לאחר שחזרתי בתשובה אני כמו כולם ואני לא צריך להוכיח שום דבר. כשהגעתי לחתן את הבן שלי לפני כשנה אמנם שאלו קצת על העבר, אבל השדכנית מצאה מהר מאוד שידוך הולם, גם כן משפחה בעלת תשובה כבר דור שני, וזה כבוד גדול (הקשתי עליו ושאלתי אם חיפש שידוך לא של בעלי תשובה). זו בכלל לא בעיה, פשוט יותר נוח להשתדך עם מישהו שראה את האור כמונו, לעתים בעיות רבות מובנות ובאות לידי פתרון ללא צורך בחיכוך או במאבק (בשלב זה אברהם ביקש בנימת כעס להפסיק לדבר על נושא השידוך). אני לא חוזר בתשובה סוג ב, אני בעל תשובה וזה כבוד גדול למשפחתי ולקהילה שלי.

אברהם חיתן את בנו כחודשיים לפני המפגש עמי. כששאלתי אותו לגבי היותו בעל תשובה סוג ב, בהסדרי נישואיו של בנו, תשובתו הייתה שמושג זה הוא הבל חילוני, ובמציאות הצליח למצוא לבנו שידוך מהיר ומצוין של משפחה מדור שני לבעלי תשובה. לשאלתי האם ייתכן שידוך אחר לא של בעל תשובה, אברהם ענה לי, בכעס, כי זה פשוט יותר נוח ומונע בעיות שונות. לאחר מכן ביקש לא לשוחח יותר בנושא זה.

אפשר לשער שהסדרי השידוכין אינם כה פשוטים כפי שאברהם מבקש להציגם. לעתים האפשרות היחידה להסדר שידוכין הוא בתוך קבוצת בעלי התשובה. משפחה חרדית ממוצעת בודקת בציציות את הייחוס של כל משפחה המבקשת להשתדך עמה. קיום בעלי תשובה במשפחה כזו מוריד את ערך השידוך, וכדי להתמודד עם מצב לימינלי זה, מעדיפים בעלי תשובה להינשא בתוך קבוצתם, לעתים מתוך כורח יותר מאשר מתוך בחירה.

"חוזרים בתשובה" משתלבים מבחינה חיצונית, למשל, בלבוש, בשינוי שם, בשמירה על מצוות ובקיום טקסי החגים והמועדים. אולם בנוגע למהות היחסים כמו שידוך, עלייה לתורה בשבת, כניסה לרבנות, ניהול בית ספר או ישיבה, קבוצה זאת של בעלי תשובה נאלצת להתמודד עם מצב של ניתוק וניכור מהעולם החרדי שאליו היא מבקשת להיכנס. הדבר ניכר בנימת הכעס ובבקשתו של אברהם להפסיק לעסוק בנושא זה. אכן, הסטטוס של "חוזרים בתשובה" נחות יחסית בחברה החרדית, ולאברהם קשה להתמודד עם מצב זה המשאיר אותו בתחום הלימינלי.

שרה בלוח: "ברוך השם אפשרויות השידוך והזיווג הם משמיים"

שרה, "חוזרת בתשובה" בת 42, גרה בעיר בשרון, וכבר הוזכרה קודם להתלבטות שלה ביחס לשינוי שמה הפרטי. שרה משקיעה את זמנה בגידול הילדים ועוזרת בפרנסה במכירת כובעי נשים שהיא מעצבת בביתה. בעלה מתפרנס מתיקון שעונים עתיקים.

אני זוכרת היטב את יום המפגש עם השדכנית. זה היה ממש לאחר שהתחזקתי בגיל 20. השדכנית אמרה לי שיש לה בחור ישיבה עם ייחוס (ייחוס) "תלמיד תורה קדוש שיהיה בעל ואבא בעזרת השם." אנחנו נשואים כיום מעל 20 שנה, וברוך השם יש לנו חמישה בנים ושתי בנות. אני זוכרת היטב שכאשר סיפרו לי שגם בעלי לעתיד הוא חוזר בתשובה חשתי הקלה. הרי גם הוא מכיר את העולם השני. גם הוא, כמוני, חי שם בעבר; גם הוא יודע כמה קשה היה לעשות את השינוי וברוך השם שנינו פה (אני מנסה להקשות עליה ושואל אם לא רצתה להשתדך עם גבר שאינו "חוזר בתשובה"). שרה שותקת לשנייה (בעלה מציץ מחדר סמוך שבו הוא לומד תורה, ואני מבין שאולי שאלתי שאולי שאסור לשאול). בעלה מצטרף לשיחה ואומר לשנינו כי זו דרכו של עולם. כפי שעולם התשובה הוא עולם שרק קדושים יכולים להיכנס אליו, כך ברוך השם אפשרויות השידוך והזיווג הם משמיים וכך נקבע מלמעלה" (ביומן השדה שלי רשמתי כי שאלה זו הכעיסה את בעלה של שרה וכי נאלצתי לשנות נושא).

שרה מסכימה לדבר איתי בקרבה לשיעור תורה שנתן בעלה בחדר הסמוך. ההיכרות האישית שלי עם בנה הבכור, כשכן, הקלה על השיחה, למרות היותה אישה חרדית. נוכחות בעלה בחדר הסמוך לא הפריעה לנו לשוחח, ודיברנו בקול רם ואפילו צחקנו במהלך הריאיון. פעם אחת בעלה הצטרף לשיחה ובסופו של דבר גם קטע אותה. היה זה כשהתחלתי לשאול לגבי השידוך ביניהם. הסברתי לשרה את התהייה שלי לגבי שידוכין של "חוזרות בתשובה" רק בתוך המסגרת של "חוזרים בתשובה". שרה מסבירה קושי זה באמירות "הכול מלמעלה" ו"הכול נקבע על ידי בורא עולם." בנקודה זאת נאלצתי לשנות את נושא הריאיון.

מחד גיסא, שרה ואברהם מבינים ששידוך טוב ישפיע על עתיד ילדיהם להשתלב ולהתמזג בחברה החרדית; מאידך גיסא, הם מבינים שבמציאות החברתית הנתונה השידוך יוכל להתבצע רק בתוך קבוצת הסטטוס של ה"חוזרים בתשובה".

(ב) "חוזרים בשאלה"

שאול ומיכל, "חוזרים בשאלה", מתארים את הקושי במערכת השידוך:

שאול בר-יוסף: "שידוך יכול להיות טוב אבל טוב יותר זה להתחתן מאהבה"

שאול, "חוזר בשאלה" בן 29, יצא מהעולם החרדי בגיל 19 לאחר שהחל לתהות לגבי רצונו ללמוד כמעט כל שעות היממה. את שירותו הצבאי עשה ביחידה עורפית. מוצאו מזרחי. יש לו שישה אחים ושתי אחיות. הוא רווק. הוריו החרדים גרים בדרום. אימו מטפלת בשלושה ילדים עם תסמונת דאון, ואביו בונה בתי מזוזות ולומד תורה בכולל הסמוך לביתם. שאול לומד שנה שלישית הנדסה במכללת אריאל.

אני כבר לא חרדי. כיום אני לומד מחשבים במכללה בצפון, ואני מקווה שבקרוב אמצא עבודה. אני זוכר שהדבר הראשון שהיה לי קשה זו הבדידות. קודם כל אין לי כרגע קשר עם ההורים או החברים שלי. הם קיבלו את ההתפקדות שלי קשה מאוד. אני לא רוצה להקשות עליהם, ולכן אני גם לא מתקשר. דבר נוסף, כשאתה חי כחרדי ברור לך המסלול: לימודים, ישיבה קטנה, ישיבה גדולה, ועוד לימודים. כמובן ששידוך הוא פתרון מצוין, כיוון שאתה לא צריך לחפש ולהפעיל חברים או לחפש באינטרנט. אתה יודע שישנה מסגרת וברור לך שתתחתן לאחר שההורים ישדכו לך. אבל כחילוני אין שידוך וכמובן שאתה צריך לחפש לבד. תחושת הבדידות הזאת ללא משפחה, ללא חברים, ללא לימודים וללא חברה הוא קשה מאוד. אני רציתי להשתלב, אבל זה קשה מאוד. אני זוכר היטב את הפגישה השלישית עם חברה שלי (אנחנו כבר מדברים על נישואין, שאול מחייך). פחדתי מה לעשות... אתה יודע... אז חברה שלי (ואל תגיד לי שהיא לא חכמה אתה רואה הכול משמיים, שאול צוחק) הציעה שנלך לים בשעות הערב. כך עשינו זאת במרחב העצום של הים. הבנתי כמה אני צריך ללמוד כדי להיות כמו כולם, והבנתי ששידוך יכול להיות טוב, אבל טוב יותר זה להתחתן מאהבה.

שאול מתאר תחושת בדידות קשה הקשורה לניתוק מהרשת החברתית הראשונית, המשפחה, ומזו המשנית, החברים והסביבה. הרשת החברתית הצפופה, כדברי בוט (Bott, 1971) ובעקבותיה דגלס (Douglas, 2004: 95), שבה הכול נקבע מראש, כמו לימודים, שידוך ומשפחה, מוחלפת ברשת חברתית דלילה שבה שאול צריך ללמוד להשתלב ולהתמזג בכוחות עצמו.

התמיכה החברתית מועטה ובעיקר וולונטרית למשל, עזרה משכנים, מחברים, ממתנדבים, וממלגות. בדידותו מלווה את תהליך שילובו בסטטוס החדש, כיוון שאין מסגרת חברתית, כמו בחברה החרדית, שקובעת ליחיד את קוד ההתנהגות.

מסגרת השידוך אינה עוד מסגרת הסדרית רלוונטית בעולמו של שאול, והוא נתקל בקשיים בקשר האינטימי עם חברתו. הם בוחרים לקיים את יחסי המין הראשונים על חוף הים, במרחב האין סופי, הפתוח והאנונימי. כך נפרץ מחסום הבושה של שאול, שלא קיבל הדרכה מינית בעברו. תהליך השילוב וההתמזגות שלו בעולם החדש שאליו הוא מבקש להיכנס הוא תהליך של חברות עצמי מחדש.

מיכל אברהם: "את החבר שלי הכרתי באמצעות האינטרנט, הוא השדכן הטוב ביותר!"

מיכל, "חוזרת בשאלה" בת 32, עזבה את העולם החרדי בגיל 22 לאחר שנתפסה משוטטת באינטרנט. היא לא שירתה בצבא. מוצאה אשכנזי. יש לה חמישה אחים ושתי אחיות. הוריה החרדים גרים בצפון, אמה עקרת בית ואביה מתפרנס ממכירת טלפונים ניידים המותאמים למגזר החרדי. מיכל, הרווקה, מובטלת ומחפשת עבודת מזכירות.

בגיל 22 ההורים שלי תפסו אותי גולשת באינטרנט. הוריי "התחזקו" והחליטו לחזור בתשובה כשהייתי בגיל 15. לאחר כשנתיים של סמינרים ושינוי כל העולם שלי ושלם, הם פתאום עברו לתל אביב וחזרו לשפיות. אמא אמנם הדליקה נרות, אבל הם נסעו בשבת והפסיקו לשמור על כשרות. לי ולשתי אחיותיי היה לנו ממש טוב כחילוניות, אבל לאחר כחמש שנים הם התחילו להתחזק שוב והפעם זה נראה לי סופית. הם גרים בשכונה חרדית בדרום והמחשב היה כלי שעוזר לאבא שלי בשעות הלילה בעבודתו. לאחר שנתפסתי גולשת, וכמובן לאחר שהרביצו לי, אמא אמרה שנראה לה שאת היצר הרע ניתן להוציא באמצעות שידוך: "בכלל הגיע הזמן שתקימי בית ותמצאי את האור שלך", היא אמרה לי. אבל, לא רציתי זאת. אני צעירה ופרצתי בבכי. לאחר כחודשיים החלטתי שאני לא רוצה להישאר שם יותר ועזבתי את הבית. עברתי לגור עם חברה טובה שלי שגם כן ניסו לשדך לה בחור ישיבה שהיא לא רצתה. אני זוכרת שהמחשב שוב פעם הציל אותי. אם בפעם הקודמת בזכותו עזבתי, הרי כיום בזכותו השתלבתי בעולם הווירטואלי וכך הכרתי את החבר שלי, נר נשמה שלי, באתר שידוכים. את החברה שלי הכרתי באמצעות האינטרנט והוא השדכן הטוב ביותר!

הוריה של מיכל עברו תהליך מעניין שמתרחש לעתים אצל יחידים המשנים את זהותם הדתית, ובמיוחד אצל זוגות שעושים שינוי זה יחדיו, או שאחד מבני הזוג משפיע על זהותו של האחר: תהליך של "התחזקות"; לאחריו קשיי השתלבות וחזרה לעולם החילוני. לעתים, לאחר תהליך של "התחזקות" נוסף "חוזרים בתשובה" פעם נוספת. הוריה של מיכל עברו שינוי זהות זה, ומיכל ואחיותיה נאלצו לעבור אותו בעקבותיהם. מיכל נמצאת במצב לימינלי של "לא פה ולא שם".

מיכל מסרבת לדרישת אמה לשידוך ועוזבת את בית הוריה. היא מתנתקת מהרשת החברתית הראשונית של משפחתה החרדית. אולם בניגוד לשאול שבדידותו התעצמה בגלל הניתוק, מיכל מציינת שהיא גרה עם "חוזרת בשאלה" כמוה, ויחדיו הן מנסות להשתלב בעולם החילוני. המחשב שימש כמקלט למיכל, דרכו גלשה והתנתקה מהעולם החרדי שבו חיה. במקום שדכנית, במגזר החרדי, אפשר לגלוש במרחב וירטואלי⁸² עצום ובאתרי שידוכים והיכרויות, כמענה לבדידות בתהליך שינוי הזהות הדתית. את תפקיד השדכנית מחליף מרחב האינטרנט, ושם מיכל מוצאת את בן זוגה כיום.

3. סדנאות חברות מחדש, "התחזקות" ותמיכה

מאפיין חשוב נוסף בשלב ההתמזגות והשילוב קשור לסדנאות המיועדות ל"חוזרים בתשובה", שלמעשה הן סדנאות של חברות מחדש (Re Socialization), שבהן הוא לומד כיצד להתנהג כדי שיוכל להשתלב בעולם החברתי והתרבותי החדש. סדנאות אלה מוקדשות ללימוד תורה ול"התחזקות". הן מהדקות את הפיקוח ומלמדות את היחידים כיצד להתנהג, מה ללבוש, מהם הערכים ומהן הנורמות הרצויות. העבר כבר אינו לגיטימי. לאחר הסדנאות עוברים היחידים תהליך של דה סוציאליזציה

82 המחשב הוא מרחב וירטואלי עצום המשמש כמרחב להתאהבות, כחלופין למסגרות שידוכין (בחברה המסורתית מול העולם הפוסט מודרני). להרחבה, ראו: בורדייה (2005 [1984]) ודיונו על מרחב, שדה והביטוס; Bourdieu (1977); פוקו ומושגים של מרחב הטרטופי, ידע וכוח (2003 [1982]); אופיר (1992); קהילייה ומרחב מדומיין אנדרסון (1991 [1983]); תרבות דיגיטלית: וירטואליות, חברה ומידע ראו: ואן אסן (2002); מחשב כפריט חברתי ותרבותי בחברה משתנה ראו: תדמור-שיינפלד (2002); טכנופולין וכניעת התרבות לטכנולוגיה ראו: פוסטמן (2003); מרחב פרטי למול מרחב ציבורי ראו: הברמאס, (2001); והאינטרנט כמרחב רומנטי חדש ראו: בן זאב (2004).

(De Socialization), כלומר מחיקה של העבר ויצירת זהות דתית חדשה. "חוזרים בתשובה" עוברים אפוא סדנאות חברות מחדש בשני שלבים: האחד, כמתואר לעיל בשלב הניתוק. סדנאות אלה משמשות אמצעי לניתוק מהעולם החילוני. השני, בשלב השילוב, שבו נדון להלן. ל"חוזרים בשאלה" אין כמעט סדנאות פורמליות, שמטרתן ללמד כיצד להתנהג או מהם הנורמות והערכים הרצויים בעולם החילוני. את מסגרות לימוד התורה ותחומי מסורת והלכה מחליפות סדנאות תודעה עצמית, סדנאות ניו אייג' ולימודי השכלה חילונית, ואם יש תמיכה, זוהי תמיכה התנדבותית של יחידים המבקשים לעזור ליחידים להשתלב בסטטוס החדש שלהם.

(א) "חוזרים בתשובה"

דוד עזריאלי: "אלא לא סדנאות נשמה... אלא הרצאות שמראות לך את הדרך הנכונה"

דוד, "חוזר בתשובה" בן 38, החל את חזרתו אל הדת לפני כעשר שנים לאחר מפגש אקראי עם חבר ש"חזר בתשובה" ושכנע אותו לבוא עמו ולשמוע הרצאה של הרב אמנון יצחק בצפון. הוא שירת בצבא כלוחם ביחידת דוכיפת והתפרנס מעבודתו בתור יזם ואיש מכירות של חברת בנייה. מוצאו אשכנזי. יש לו שתי אחיות. אמו מנהלת גן ילדים, ואביו מובטל. דוד לומד תורה בישיבה במרכז הארץ ועוזר במשלוחים בחנות מזון במקום מגוריו. הוא נשוי ואב לחמישה בנים. אשתו גננת.

כשהתחלתי את תהליך ההתחזקות שלי הייתי קצת בקושי. הבנתי שאני מתחיל לשנות את החיים שלי ושמחתי מאוד, אבל שמחה זו לוותה במעט חשש. אני לא בטוח שאדע כיצד להתנהג או כיצד לעשות כל מצווה. אבל, נשמה, אל חשש. ברוך השם דרך התשובה היא דרך התורה וברוך השם יש לך שם הרצאות וסדנאות רבות (אני מבקש מדוד להרחיב על סדנה כזו שהשתתף בה). למשל, לפני פסח, אתה יודע יש הרבה מאוד חומרות הקשורות לפסח, הגעלת כלים, ניקוי הפלאפון, מה לעשות עם פסח חל בשבת ועוד. בעצה של הרבי שלי, בערבים, לאחר לימוד התורה ומעט עזרה בחנות שבה אני עובד, השתתפתי בחודשיים של מפגשים, אחת לשבוע. במפגשים אלה לא רק גיליתי שאני לא צריך להתבייש בכך שאיני יודע אלא לימדו אותי כיצד להגעיל, אלו כלים צריך, לימדו אותי שאת הפלאפון צריך גם כן להגעיל ויש שיטות (למשל, תא מיוחד לניקוי מחשש לחמץ), ועוד דברים. כמובן שגם למדנו על חגים

נוספים, למשל, בסוכות צריך לבחור את האתרוג היפה ביותר, אפילו אם הוא עולה הרבה כסף. צריך לנענע את הלולב חמש פעמים (הרי לא יזיק לעשות עוד, הא... צוחק). אני זוכר את כניסת השבת בהתחלה: אמנם יש לוח מודעות במדרשה או בבית הכנסת, אמנם יש רכב שעובר ומודיע על כניסת השבת, אבל בחודש הראשון שלי בעולם הקודש הקדמתי בעשר דקות את כניסת השבת. אני יודע שזה נראה מוזר, אולם כך הייתי בטוח שאני בסדר גמור. הרי להחמיר עדיף מאשר לאחר. סדנה נוספת לקחתי לפני יום כיפור, וזה בעקבות מודעה בלוח המודעות שהופנתה לכל באי בית המדרש. כמובן שרק בעלי תשובה צדיקים יבואו אליה. זאת כדי שלא נעשה שטויות, אתה מבין שלומי, זו לא בושא להיות כתינוק וללמוד מה שאינך יודע. נפגשנו ארבע פגישות, ושם העמקנו לא רק על היום הקדוש ביותר (כיפור) אלא למדנו כל מיני הלכות, למשל, נעליים מיוחדות, שעות תפילה, מה רצוי ומה לא רצוי, להגיש בארוחה מפסקת. מה הופך אותי ליהודי חרדי טוב יותר (אני שואל את דוד האם הוא יודע על סדנאות או מפגשים כאלו לא רק לבעלי תשובה). אלה לא סדנאות, נשמה (פונה אליי), אלה הרצאות שמראות לך את הדרך הנכונה וכיצד ללכת בה. במפגשים אלה נפגשתי רק עם בעלי תשובה, הרי חרדי שלא חזר בתשובה לומד זאת בבית ספר או בגן אפילו. אבל אני לא מתבייש. אני כתינוק של בית רבן. אני לומד לחיות מחדש.

דוד השתתף בסדנאות ובהרצאות במטרה ללמוד כיצד להתנהג. באמצעותן מפעילה החברה החרדית פיקוח חברתי הדוק ודרישה להתנהגות אחידה. סדנאות אלה מיועדות רק ל"חוזרים בתשובה" כדי להוליכם בתהליך של חברות מחדש לקהילה החרדית שאליה הם מבקשים להיכנס. מעניין לראות שבסדנאות אלה דוד עובר תהליך של הקצנה. הוא מאמץ כל חומרה, קטנה כגדולה, למשל, הגעלת פלאפון, מספר נענועי הלולב בסוכות, הקדמת כניסת השבת וחשש מאי דיוק של השעון, טבילה במקווה מספר רב של פעמים. לעתים לא מדובר בתעשיית חומרות הנלוות להקצנה זו,⁸³ אלא בביטוי לחוסר הבנת התוכן והמהות של המצווה. כפיצוי על אי הבנת התוכן, דוד ו"חוזרים" אחרים עושים יותר ממה שנדרש. סדנאות אלה מחליפות את תהליך החברות הקפדני שעוברים כל נער ונערה חרדים מגיל צעיר. יחיד המשנה את זהותו הדתית צריך אפוא ללמוד כיצד להתנהג, או כדברי דוד להיות חרדי טוב יותר או כתינוק של בית רבן.

83 על תעשיית חומרות לפני חג הפסח ראו תיאורו של בריוון (2005) ידיעות אחרונות, 22 באפריל.

מיכל נאמן: "בשיעורי הרבנית למדתי להיות אישה חרדית טובה יותר"

מיכל נאמן, בת 30, החלה את תהליך ה"חזרה בתשובה" שלה בגיל 27, לאחר השחרור מהצבא. קודם כבר התייחסתי אליה ביחס לשינוי שחל בלבושה. מיכל החלה ללכת לשיעורי "התחזקות" באולפנה בדרום הארץ, והסכימה לשוחח איתי בתום השיעורים. מוצאה אשכנזי. יש לה שלוש אחיות. אמה עובדת בשגרירות צרפת בישראל, ואביה מתקין מטבחים בחברת נגרות בדרום. מיכל נשואה ואם לשלושה בנים. היא עובדת בתור עוזרת גננת בבית שכנתה. בעלה שרברב.

היום אני ברוך השם חזק חזק בעולם הקודש. אני חרדית ומגדלת משפחה יהודית כשרה. אני זוכרת שהשתתפתי במספר רב של שיעורים של הרבנית שלי ולמדתי ממנה להיות חרדית טובה יותר. נפגשנו בכל שבוע במשך יותר משנה (כיום זה גם מפגש שבו אנו שומעות דבר תורה וגם עוזרות אחת לשנייה בבעיות שונות). בכל מפגש הרבנית הכינה שיעור אחר: למשל, שיעור על טהרת הגוף, טהרת המשפחה, כשרות, לבוש, אמירת תהלים, מנהגים לפני חגים ושבת ודברים הקשורים למזון (כמו שטיפת החסה מחשש לתולעים). במפגשים אלה לא חששתי לשאול כל שאלה וגם לקבל עליה תשובה. כך גם קיבלתי פתרונות, כך הייתי ככולם, כך חשתי שאני בעצם כתינוקת הלומדת כיצד לחיות. זו לא בושה לא לדעת אבל זה חטא לא לעשות דברים כראוי. נוסף על כך, במפגשים אלה תמיד מישהי הביאה ספרים, וכך היו לי גם ספרי הדרכה והתחזקות. את מרגישה שאת לא לבד וזה חשוב מאוד.

מיכל, בדומה לדוד, השתתפה בהרצאות ובמפגשים שבהם למדה מחדש את תפקידה כאישה בחברה החרדית; למשל, שיעור על שטיפת החסה מתולעים. מפגשים אלה נתנו לה תחושה שהיא נעשית לחלק מן העולם החרדי.

החברות מחדש באמצעות הסדנאות מסייע בפיקוח על תהליך ההשתלבות והמיזוג של היחידים בסטטוס הדתי החדש שלהם. מעניין לציין שסדנאות אלה שונות לגבי גברים ונשים: גברים לומדים הלכות ומצוות, בעוד שנשים לומדות בעיקר כיצד עליהן לגדל משפחה יהודית כשרה ומהם תפקידי האישה בעולם החרדי הגברי. אלאור מתארת בהרחבה אתנוגרפיה של מפגש בין תרבותי ומגדרי בתוך עולמן של נשים חרדיות מחסידות גור. בספרה מתוארים מפגשים רבים שאפשר לתארם גם כסדנאות חברות מחדש, שבהן נשים חרדיות אינן לומדות רק על טהרת המשפחה או לימוד "תכל'ס" של צורכי יום יום (אלאור, 1990: 109), אלא שיעורי תוכן ולעיתים

לימוד תורה (אלאור, 1998). בניגוד לעבר, נשים חרדיות רוכשות השכלה לצורכי פרנסה, מהבית בעיקר, כמו הוראה, גננות, ייעוץ מס, ועוד. לסדנאות חברות מחדש אלה שני היבטים: מצד אחד, פיקוח הדוק על מה שרצוי, שמותר ומה שלא רצוי ואסור בעולם החרדי; מצד נוסף, מפגש שבו נשים יכולות לשוחח בחופשיות על בעיות שונות, למשל, יחסים בתוך המשפחה, לימוד דברי תורה שאסור בעולם אורתודוקסי גברי⁸⁴ וחיזוק הזהות הנשית של אישה חרדית ושל "חוזרות בתשובה" המבקשות להיכנס לעולם זה.

(ב) "חוזרים בשאלה"

שלומי יצחקיאן: "החלטתי שאני הולך ללמוד מחשבים כיוון שהבנתי שמתורה לא תצא פרנסה"

שלומי, "חוזר בשאלה" בן 35, החל את שינוי זהותו הדתית בגיל 19. מוצאו מזרחי. יש לו חמישה אחים וארבע אחיות. הוא שירת בצבא בחיל הקשר. הוריו החרדים גרים במרכז הארץ, אמו עקרת בית ואביו אב בית בבית אבות לאוכלוסייה החרדית. לשלומי תעודת טכנאי מחשבים מ"רשת עמל", והוא עובד כתומך טכני בביתו. שלומי גרוש, ואב לבן אחד. בשלב מוקדם של חיי הבנתי שאני לא מוכן כל החיים שלי ללמוד תורה. ההורים שלי קיבלו זאת קשה, ואני זוכר את התגובה הקשה שלהם, את הבכי ואת הצעקות כשהם הבינו שאני מבקש לצאת מהעולם החרדי. אבל ברוך השם, כמו בכל משפחה מזרחית יש את קו האמצע ותמיד אני אהיה הבן שלהם למרות שחזרתי בשאלה. אני לא רוצה לבייש או לגרום להם בעיות, ולכן אני רק מתקשר לפני פסח וראש השנה. ככה זה טוב לכולנו. אני זוכר היטב שאחד הדברים שהיו קשים לי בחודשים הראשונים לאחר שעזבתי היה מה לעשות? הרי שם כל דקה מחושבת ואתה יודע בדיוק מה לעשות. הרי כעת הזמן שלי בידי אבל אני צריך גם להתפרנס. כמובן שאין ספר שעוזר לך

84 לימוד תורה של נשים דתיות בעיקר אולם גם של נשים חרדיות הוא תופעה שנויה במחלוקת, בעיקר בין גברים, המשנה את יחסי הכוחות המגדריים בעולם החרדי, באופן איטי. להרחבה על "חברת הלומדות", ראו: פרידמן (1988); אליאור (2001); שקדיאל (2004); רוס (2004); El-Or (1995); Ross (2004). ראו גם את בראון-הויזמן (2012) ודיונה בנטילת עול הפרנסה על ידי נשים חרדיות.

להתאקלם, לכן החלטתי לקחת את עצמי בידיים. נעזרתי בשכן שהסכים לתת לי הלוואה ונסעתי באוטובוס לאוניברסיטת חיפה. כן, החלטתי שאני הולך ללמוד מחשבים, זאת כיוון שהבנתי שמתורה לא תצא פרנסה (צוחק שוב). אני לא מזלזל בעולם שהשארתי שם זה פשוט לא מתאים לי יותר.

לימוד התורה במסגרת השולטת ברוב שעות היממה קשה לשלומי, והוא מבקש לעשות שינוי. שלומי עוזב את בית הוריו ליד ירושלים ועובר לצפון. בניגוד לשליטה ההדוקה על הזמן בעולם החרדי, שלומי מספר שאחד הדברים הקשים בניסיון להשתלב בעולם החילוני הוא היעדר שליטה בזמן: אין לימוד תורה, אין מסגרת תומכת, אין ספרי הדרכה או סדנאות כיצד עליו להתנהג, מהם הערכים הראויים ומהן הנורמות הרצויות בסטטוס החדש. שלומי מתחיל ללמוד מחשבים בטענה ש"מתורה לא תצא פרנסה". לשם כך הוא מקבל עזרה כלכלית ראשונית, וולונטרית, משכן, כדי שיוכל ללכת לאוניברסיטה וללמוד לתואר ראשון במחשבים. ערך לימוד התורה מוחלף בערך ההגשמה העצמית, הפרנסה ולימוד מקצוע מערבי.

סיגלית בר-נתן: "הזמנה לשיעור התחזקות וחיבור לעצמי שלך"

סיגלית, "חוזרת בשאלה" בת 38, התנתקה מבית הוריה החרדי בגיל 25 ועברה לתל אביב. היא לא שירתה בצבא ובעבר לא עבדה. מוצאה אשכנזי. יש לה שלושה אחים וארבע אחיות. אמה גננת מחליפה, ואביה עובד בחברת השקעות חרדית. סיגלית נשואה ואם לשתי בנות. לסיגלית תעודת הוראה מן המכללה האקדמית אשקלון. היא מורה בבית ספר יסודי בדרום. בעלה מנהל בית ספר תיכון בדרום.

תהליך עזיבת הבית של הוריי היה מהיר מאוד. לאחר תהליך ארוך של דיונים ושל לחצים גדולים הבנתי שאני לא יכולה להישאר שם יותר. זה פוגע בהורים וגם בי. נסעתי לתל אביב ושם שכרתי דירה לבד. כמובן שהלילות הראשונים קשים מאוד. אין לך אף אחד מהמשפחה, מהחברים שהשארתי שם, אבל אין לך עדיין חברים פה. מה עושים? אין הדרכה, מה עושים? אז הבנתי שצריך יוזמה אישית שלי. ראיתי מודעה על עץ ליד הבית שבה הייתה הזמנה לשיעור התחזקות ולחיבור לעצמי שלך. אמרתי לעצמי שזה בדיוק מה שאני הולכת לעשות, ועוד באותו היום מצאתי את עצמי על מזרון ומסביב 25 גברים ונשים בטרנינג לבן. השיעור נפתח בחיבוק קבוצתי, נמשך במעט יוגה וישיבה על מחצלות בשקט מוחלט. רק רעש הפעמונים מסביב. השתתפתי בעוד שיעורים רבים, ולאחר כחצי שנה הבנתי שסדנאות כאלה לא רק מפתחות את האישיות

שלי אלא הן גם מקום נהדר לנסות למצוא שידוך. את בן זוגי כיום, אייל, פגשתי שם ומאז אנחנו ביחד.

תהליך החברות מחדש לערכים ולנורמות הרצויים בעולם החילוני נעשה באופן אישי. סיגלית הצטרפה לסדנת "התחזקות" כדי להתחבר לזהותה הפנימית. שיעורים אלה מעבירים מסרים של שלוה, פנימיות וחוזק נפשי. המפגשים משמשים גם כאמצעי לתמיכה חברתית לקבוצת ה"חוזרים בשאלה" וככר להיכרות בין המינים.

4. מכתבי השלמה וניהול יומן, סיפורים על העבר

סיפור העבר של ה"חוזרים בתשובה" כבר אינו לגיטימי, ועליהם למחוק אותו. כך, למשל, הוצאת חפצים וספרים מהבית, החלפת תמונות. תהליך השילוב בעולם החרדי הוא תהליך של הסתגרות פנימה, ולרוב "חוזרים בתשובה" אינם כותבים ספר על עברם החילוני ואינם מספרים על שינוי זהותם בכתבה בעיתון. העבר אינו לגיטימי עוד, ואינו תורם לזהות הדתית החדשה. רק יחידים מספרים על שינוי זהותם, וזאת רק לאחר שקיבלו אישור מרב ששמו מופיע בתחילת הספר. בדרך כלל הסיפור מכוון כלפי חוץ, לעולם החילוני, במטרה להציג את עולם התשובה באור חיובי. רמתי (2005) מציינת שבשנים האחרונות מתפתחת ספרות חולין חרדית⁸⁵ של נשים ולמען נשים, כיוון שהגברים שוקדים על ספרי הקודש. בספרות זו, המאושרת לרוב על ידי הרבנים, מותר לדבר בקול על בעיות של ילדים, לשלב מסר חתרני על בן שנפגע באשמת החינוך החונק של אביו, ולמתוח ביקורת מרומזת על מוסכמות בתחום השידוכין.

לעומת זאת, העבר והסיפור האישי של יחידים ש"חוזרים בשאלה" הוא לגיטימי, ובשנים האחרונות אנו רואים ספרים אישיים וכתבות רבות בעיתון על "חוזרים" שעזבו את העולם החרדי. תהליך ההשתלבות בעולם החילוני מלווה לעתים בכתבה בתוכנית טלוויזיה או בניהול יומן ביוגרפי על חויית היציאה, שמתפרסם גם כספר. בחברה החילונית יש צמא וסקרנות רבה לסיפורים אלה, ובעיתונות היומית כמעט לא עובר שבוע ללא כתבה כזו.⁸⁶ מעניין לציין כי היחס לעולם התרבותי שמנגד, חרדי

85 למשל, ראו: בקרמן (2003), פריד (2010) ורגן (2012).

86 על כוחו של מכתב ראו סיפורו של אריה לבר שעזב את קהילת ה"חוזרים בתשובה" החרדית "לב טהור", שהוזכרה מקודם, קיבל מכתב מאימו שמודיע לו

כלפי חילוני וחילוני כלפי חרדי, הוא כמעט זהה: שתי הקבוצות מתייחסות זו אל זו, ובמיוחד אל היוצאים מתוכה, כחברות מנוונות, מסואבות ולעתים פרימיטיביות.

(א) "חוזרים בתשובה"

יהודה בניה: "עזבתי את העולם החילוני ריק מכל תוכן... ואין לי מה לספר עליו"

יהודה, "חוזר בתשובה" בן 35, עזב את העולם החילוני בגיל 25. כיום הוא גר בשכונה בבני ברק. את שירותו הצבאי עשה כפקיד שלישות במרכז והתפרנס כמוכר ברשת תרופות. מוצאו אשכנזי. יש לו שתי אחיות. הוא נשוי ואב לארבעה בנים ולשתי בנות. אמו רוקחת בחברת תרופות גדולה, ואביו ימאי בחברת "צים". יהודה לומד בישיבה בירושלים, ולקראת שבת הוא ואשתו מוכרים מזון שהם מבשלים בביתם.

עזבתי את העולם החילוני ריק מכל תוכן לפני עשר שנים. אין לי מה לספר עליו. כיום אני תלמיד בישיבה במרכז ואני לומד תורה בלילות וביום אני עובד בחנות מכולת בבני ברק. מה יש לי לספר? אני לא מתבייש במה שהיה (משתהה מעט) בושה אינה מילה טובה, זה היה, וכיום אני מבין שזה לא סיפור החיים שלי. אני בעולם הקודש והערכים שלי הם ערכי התורה. בשכונה שלי כמובן שכולם יודעים שאני בעל תשובה, אבל אני לא דן בזה יותר מדי. החיים שלי כחרדי יותר חשובים ממעשי השטות וההבל שלי בעבר (אני שואל אותו

על ניתוק הקשר עימו: "כיוון שלדאבונני הרב אינך מוכן לקבל, ולא רק שאתה רשע ואומרים לך שאפשר להוכיח את אמיתות התורה, אלא נוח לך להישאר במה שבה לך. יש כל כך הרבה הוכחות, גימטריה בתורה ועוד. ואיך ייתכן כששאלתי אותך אם אתה מאמין בבורא עולם, אמרת שכן, ועם זה ביחד תבעט בו ותחליט שבנים ובנות זה בסדר, ותתארח אצל חילוניים כגון המשפחה שלי. תדע לך שמספיק שבן אדם כופר באמיתות של דבר אחד מהתורה וכבר נחשב לאפיקורס, ועוד אתה בעזות אומר שאפשר להסביר את העולם גם בדרך אחרת, ולכן אני מנתקת את הקשר עד שתחזור בתשובה. ואם תחזור בתשובה, ולחזור באמת ובתמים, בכול מאודך לאביך שבשמים שברא אותך ואשר אתה מצווה לקיים כל מצוותיו, אך ורק אז אהיה איתך בקשר" (ערוץ 10, "פנים אמיתיות", אמנון לוי, 7 באוקטובר 2012).

האם הוא חושב לספר את החוויות שלו בעיתון חרדי או להוציא ספר. יהודה צוחק): זה לא חלק מחיים שלנו פה. ספר? עיתון? מעט מאוד ספרים תראה על מתחזקים (כמו אורי זוהר, בגלל שהוא מפורסם). בעיתון כמעט ולא תראה כתבות כאלו, אלא בעיקר סיפורי חסידים או מוסר השכל. אני היום במקום חדש ואני לא צריך להצדיק את העבר שלי.

ספר, טלוויזיה ועיתון יומי הם כלים שאינם נפוצים בחברה החרדית לעומת נוכחותם בעולם החילוני. תהליך ההשתלבות בסטטוס החדש של ה"חוזרים בתשובה" אינו כולל סיפורים של "חוזרים"; ובעיתונות החרדית, לזרמיה השונים, כמעט שאין בנמצא סיפורים של "חוזרים בתשובה". סיפורי "התחזקות" קשורים בעיקר למפורסמים או למחזירים בתשובה, כמו אורי זוהר או הרב אמנון יצחק, ומעט לחוויות של ה"חוזרים" עצמם. כדברי יהודה, "אני היום במקום חדש ואני לא צריך להצדיק את העבר שלי."

רחל באואר: "כתבתי מכתבים אבל אף פעם לא פרסמתי אותם"

רחל, "חוזרת בתשובה" בת 40, החלה את שינוי זהותה לאחר שחשה בגיל 30 שהיא מבקשת לשנות את צורת חייה. רחל כבר הוזכרה כשתיארה את השינוי בלבושה.

ברוך השם אני כיום בעולם החרדי. יש לי משפחה יהודית כשרה ואני לא זקוקה לחשוף את תהליך החזרה שלי ליהדות. מה זה יעזור? (אני מקשה ושואל האם היא מפחדת שיתנכלו לה ברחוב אולי? רחל צוחקת...) מה פתאום, נשמה, אני שנים רבות בעלת תשובה ואני גאה בחזרתי לעולם התורה. העבר שלי קיים, אני לא מתביישת בו, מה לעשות זה חלק ממה שבורא עולם רצה שאני אעבור. אבל מדוע לספר בעיתון חילוני שאני פה? הם ילעגו ובכלל הם לא מבינים שום דבר. אני זוכרת שלפני שנים רבות, אני חושבת שבתחילת השינוי שעשיתי, כתבתי מעין יומן. אולי לא יומן אלא מכתבים שכתבתי לעצמי ולהוריי וחיברתי אותם בסרט. כתבתי אותם לעצמי כחלק מתהליך ההתחזקות. כאשר הרגשתי חזקה מספיק זרקתי אותם לפח. לא הייתי זקוקה יותר ליומן, הרי הכול נמצא במקורות ושם בכל פעם שיש לי קושי אני פותחת ספרים ומתחזקת.

רחל עושה השוואה מעניינת בין הצורך לכתוב על חוויות השינוי וקשייו לבין עולם המקורות. מכתבי השלמה, ניהול יומן אישי או פרסום סיפור

חיים אינם חלק מהסטטוס החדש ואינם חלק מהעולם החרדי שרחל נכנסת אליו. סיפור החיים של ה"חוזרים" קשור לעברם האישי שאינו לגיטימי עוד. רחל מעמידה את הצורך בכתיבה אישית של מכתבים וניהול יומן, לעתים באופן חשאי, למול העובדה שהסביבה בודקת את ה"חוזרים" בציציות וכל דבר שיפגע בשליטה ובפיקוח בחברה החרדית, כמו סיפור העבר, אינו רצוי.

(ב) "חוזרים בשאלה"

גם "חוזרים בשאלה" מתארים את הקושי בסיפור העבר:

דבורה בראל: "הבנתי שאני צריכה פסיכולוג, והוא יהיה היומן שלי"

דבורה, "חוזרת בשאלה" בת 36, נמצאת בתל אביב מהיום שבו עזבה את הוריה החרדים בהיותה כבת 25. היא לא שירתה בצבא ובעבר עזרה לאמה בתפירה. מוצאה אשכנזי. יש לה חמישה אחים ושתי אחיות. אמה מתפרנסת ממכירת כיפות וחצאיות, ואביה עורך דין במגזר החרדי במרכז. דבורה מתפרנסת כסופרת; היא נשואה ויש לה שני בנים תאומים. בעלה סופר.

אני ממש מתרגשת. היום הודיעו לי שבעוד כשבוע עושים עליי כתבה בידיעות אחרונות, והיומן האישי שלי התקבל בהוצאת כתר. זה אמנם לא ברומן של עולם, אבל אני שמחה שאני יכולה לספר את החוויות שעברתי כשיצאתי מהעולם החרדי. מי יודע, אולי זה ישמש כמדריך ליוצא? (דבורה צוחקת). אתה יודע, כשיצאתי מירושלים לתל אביב נכנסתי לחנות ספרים וביקשתי כל ספר או יומן מסע של חוזרת בשאלה. רציתי לקרוא, לדעת, ללמוד, אבל לא מצאתי שום דבר. רק מצאתי פליירים או כל מיני כתבות המספרות כמה החרדים פרימיטיביים. זה לא מה שרציתי. הבנתי שאני צריכה פסיכולוג, והוא יהיה היומן שלי. ביומן זה כתבתי כל יום על מה שעובר עליי, על חוויות שונות, על בעיות וקשיים. בספר שאני הולכת להוציא בהוצאת "כתר" הוספתי דברים גם על משפחתי בחברה החרדית. כמובן ששיניתי פרטים, אבל זה חשוב לי להראות שאני עדיין אוהבת אותם למרות הנתק.

דבורה מבקשת לספר על עברה החרדי ועל היציאה משם: הן כשליחות לשאר ה"יוצאים" והן כטיפול פסיכולוגי לעצמה באמצעות כתיבה על

עברה, על ניתוקה ממשפחתה החרדית ועל בניית משפחתה החדשה.⁸⁷ עברה של דבורה יתפרסם כספר בהוצאת ספרים ידועה, עובדה שמעלה את הסטטוס שלה בתור "חוזרת בשאלה" שהצליחה.

חיים בנדר: "כתבתי מכתבי השלמה להורים שלי, אבל הם אף פעם לא השיבו לי"

חיים, "חוזר בשאלה" בן 28, יצא מבית הוריו החרדי בגיל 20 לאחר שביקש לעשות הפסקה בלימוד בישיבה שבה למד. הוא לא שירת בצבא. מוצאו אשכנזי. יש לו שישה אחים ושתי אחיות. הוא רווק. אמו מתפרנסת מהדפסת מכתבים ומסמכים באנגלית, ואביו מחסנאי בחברת מזון גדולה בצפון. חיים טכנאי בחברת כבלים.

כתבתי מכתבי השלמה להורים שלי, אבל הם אף פעם לא השיבו לי. במכתבים האלה כתבתי על החיים שלי כיום, על הסיבות שבגללן עזבתי אותם וכמה אני אוהב אותם. כתבתי גם סיפורים על העבר שלי איתם. הסברתי להם שאני אוהב אותם מאוד, אבל מבחינה אישית אני לא יכול להיות בחברה שהיא כבר לא שלי. אני קורא למכתבים אלה "מכתבי השלמה". הם אמורים ליצור השלמה שלי ושל הוריי. אני מודע לכך שהניתוק כרגע הוא מוחלט, אבל אולי בהמשך אמא שלי תקרא אותם, או את חלקם. כרגע אני משלים עם עצמי ועם התהליך שעברתי. סיפור העבר שלי קיים ואני לא מתבייש בו. יש לי תמונות וספרי קודש. אני לא מתבייש בהם, אבל אני היום במקום אחר, אני חי בעולם תרבותי חדש. פנו אליי לפני כחודש, דרך חבר, לעשות עליי כתבה ביומן בערוץ הראשון. חשבתי רבות אבל לבסוף החלטתי שלא, וזאת כיוון שלא רציתי לחשוף את המשפחה שלי. אני לעצמי אשמח לספר על מה השינוי שעשיתי. אני גאה בו.

חיים שולח מכתבי השלמה להוריו כחלק מרצונו לשמור עמם על קשר. הניתוק מהרשת החברתית הראשונית קשה לו, והוא מחליט לכתוב כמה מכתבי השלמה: ראשית, בקשת סליחה מהוריו אם פגע בהם. שנית, ניסיון ליצור עמם קשר ולו עתידי. שלישית, כתיבת החוויות שעוברות עליו בתהליך ההשתלבות בעולם החילוני, ואולי בעתיד אף יפרסמם בטלוויזיה כחלק מהשלמה אישית עם זהותו החדשה. סיפור העבר ותיאור חוויות הניתוק והשילוב בעולם החדש הם לגיטימיים ואף רצויים בחברה חילונית

שבה חדשות, טלוויזיה וספרים הם חלק חשוב בהוויה התרבותית. דרכם, מבקשים ה"חוזרים" אחרור לזהותם החדשה.

5. טקסי הגדרה אישיים וטקסי אחרור

"חוזרים בתשובה" לומדים כיצד לשמור על המצוות ואת הריטואלים והטקסים הדתיים הפומביים. לעתים הם דבקים בצורה של הריטואל כפיצוי על אי הבנת התוכן. למשל, בסוכות מברכים פעמיים על הלולב, כדי להראות דבקות; צועקים חזק בשמו של המן הצורר בפורים; קמים לתפילה לפני כולם; וטובלים במקווה מעבר לנדרש. הריטואלים ודרך ניצול הפנאי ב"קדושה" הם חלק מעבודת הקודש שהיחידים צריכים ללמוד.

גם "חוזרים בשאלה" לומדים ריטואלים אולם אלה קשורים לעולם חילוני פרטי. הריטואלים החילוניים הם חלק מעולם הפנאי כמו מופעי רוק, צפייה במשחק כדורגל וצפייה בהצגה שהיחידים צריכים ללמוד כיצד לנצלם, ללא הסוואה של קדושה. כאמור, הריטואלים אצל ה"חוזרים בשאלה" אינם מוסדיים, ובמקומם באים טקסי אחרור וטקסי הגדרה אישיים. לעתים הם אף ממציאים מסורת חדשה.⁸⁸

(א) "חוזרים בתשובה"

אהרון בלומנפלד: "שבתות וחגים הראו לי את הדרך להיות בעל אמונה. בהם חשתי כמו כולם"

אהרון, "חוזר בתשובה" בן 38, חי כחרדי זה 15 שנה. הוא "חזר בתשובה" בשל שאלות אישיות שהתעוררו בו. הוא שירת בצבא כלוחם בחיל האוויר ובעבר התפרנס מתיקון מכשירי חשמל בביתו. מוצאו אשכנזי. יש לו שני אחים. אמו מזכירה בחברת מחשבים, ואביו פקיד במשרד האוצר. אהרון עובד מהבית במתן תמיכה טכנית לחברת מחשבים בחברה החרדית. בלילות לומד תורה בישיבה ליד ביתו. הוא נשוי ואב לארבעה בנים וארבע בנות. אשתו תופרת שמלות כלה.

88 על המצאת מסורת, ראו: Hobsbawm & Ranger (1975).

כשהחלטתי לחזור בתשובה היה ברור לי שזה לא תהליך קל. אבל ידעתי שם עמוק בפנים שזה מה שאני רוצה. הדבר לא סתם קרה כך בבוקר אחד. היה זה תהליך ארוך של חשיבה ושל שיחות עם אנשים רבים. כדי להיות חרדי טוב ולהיות כמו כולם זה לא קשה במיוחד. אחד הדברים שעוזרים לך זו השבת, חגים כמו פסח, סוכות וחנוכה, ומפגשים משפחתיים כמו חתונות ובני מצוות. אני זוכר היטב את הפסח הראשון שלי. היה בי איזה חשש שכולם מסתכלים עליי או שאני שוכח הלכה מסוימת. מה שעשיתי זה שלפני כל חג ובמיוחד בפסח, קראתי הרבה מאוד חומר (ספרים וניירות שהושארו בבית הכנסת). יכולתי לקבל הדרכה לבעלי תשובה אבל לא רציתי. בשכונה שלנו בדרום יש הרבה בעלי תשובה, וכל אחד עוזר לשני. שבתות וחגים הראו לי את הדרך להיות בעל אמונה. בהם חשתי כמו כולם. כשבאתי להגעיל את הכלים הייתה מין שמחה כזו באוויר שכולנו יחדיו. הגעלה גם לכלים שלא הייתי צריך, אבל כך עשו השאר. נשמה, לא משנה מה אתה מגעיל, העיקר שתעשה זאת בלב שלם, בכוונת מצווה ויחדיו. כך גם בטבילה במקווה. אני טובל מספר רב של פעמים עד שאני בטוח שהכול בסדר. לא אכפת לי שאני עושה דברים יותר מדי, העיקר הכוונה. עדיף מצווה מאשר לעבור עבירה. בחתונה של הבן שלי העדפתי שרבי הישיבה יבוא וינהל את כל הטקס. הוא אמר לי בדיוק מה להביא ומה לעשות. זה כבוד גדול שהוא הסכים לכך.

אחת הדרישות בחברה החרדית היא לסולידריות פנימית עמוקה, כדברי דירקיהיים. באמצעות פיקוח חברתי הדוק למד אהרון לשמור מצוות ולמד את הריטואלים והטקסים הדתיים הפומביים הרצויים. מעניין לראות שאהרון מגעיל כלים שאינו זקוק להם בחג, וטובל במקווה יותר מהנדרש; זאת כאמור כחלק מדבקות ריטואלית וכפיצוי על אי הבנת התוכן. לטענת אהרון מוטב להגזים שלא לצורך, מאשר חלילה להיכשל. לפני חתונת בנו הוא מבקש מרב הישיבה לבוא, לארגן את ההכנות ולנהל את הטקס, מחשש שיעשה דבר מה שאינו כראוי. "חוזרים" כאהרון בוחנים כל צעד שלהם כדי לא לשגות בתוכן; לכן לעתים קרובות הם מגזימים בצורה.

שרגא לייכט: "חשתי גאווה כזאת שכולנו עושים אותו דבר"

שרגא, "חוזר בתשובה" בן 28, החל "להתחזק" לפני כשמונה שנים, לאחר שהשתתף בפסח כהלכתו אצל חברו. הוא שירת בצבא בתפקיד עורפי. כיום הוא גר בבני ברק. מוצאו אשכנזי. יש לו שתי אחיות. לאחרונה התחתן.

אמו מובטלת, ואביו נהג תובלה בדרום. שרגא לומד תורה בישיבה בבני ברק, ואשתו ילדה לאחרונה תאומים ואינה עובדת.

בפורים זו מצווה לעשות משלוח מנות. בתור חילוני הכריחו אותי בבית הספר להכין משלוח אחד ולהביא לכיתה. אני זוכר היטב שתמיד הבאתי משלוח לתלמיד שהכי שנאתי. זה היה מן משחק כזה בכיתה מי ששנא עליך יקבל משלוח מנות. כמובן שלא הבנתי את המשמעות הקדושה מאחורי מצווה זו. לפני שמונה שנים התחלתי להתחזק, ואני זוכר שבפעם הראשונה למדתי את משמעות המצווה וממש נפקחו עיניי. אני זוכר כשחוויתי את פורים בפעם הראשונה לא הייתי בטוח בכל הדקויות מה לעשות, כמה, מה כל תפילה ומתי. לכן החלטתי שעדיף לא להיות שונה ועשיתי הכול והרבה. הסתכלתי אצל השכנים וראיתי משלוח מנות קטן וכל ילד, נער ונערה החזיקו כשלוש מנות. לקחתי גם כן שלוש מנות וחילקתי בשכונה ומעבר לה אבל חשתי שזה לא מספיק, ושלחתי עוד עשרות משלוחי מנות. זה אולי נראה לך טפשי, אבל מי יודע אולי כך אני מכפר על עוונותיי מילדות (צוחק). שבתות, פורים ושאר החגים הקדושים הם תקופה מיוחדת. כולם מתלבשים בלבוש יפה, הולכים לבית הכנסת וחוזרים לסעודה. כך כמובן עשיתי אני. חשתי גאווה כזו שכולנו עושים את אותו הדבר.

שרגא, בדומה לאהרון, מבין שהטקסים והריטואלים הדתיים הם פומביים, לכן עליו להתנהג כמו כולם. אבל, הוא זקוק לאשרור כי הוא מבין שאת תוכן מצוות משלוח מנות בפורים הוא אינו מכיר, לכן הוא חייב להפגין הגזמה במעשה. שרגא צופה בשכניו ועושה כמותם, וכיוון שאינו בטוח בעצמו הוא מכביר במשלוח מנות.

(ב) "חוזרים בשאלה"

טקסי האשרור בולטים יותר אצל ה"חוזרים בשאלה" מפני שאין מסגרת טקסית קבועה שלתוכה הם נכנסים. גם הם לומדים ריטואלים אולם אלה קשורים לעולם חילוני פרטי, לכן הדגש הוא על טקסי אשרור והגדרה אישיים חילוניים.

שגיא סלזניק: "החלטנו להמציא תשליך של העבר שלנו"

שגיא, "חוזר בשאלה" בן 35, יצא מבית הוריו החרדי בגיל 20 בשל רצונו לעשות הפסקה בלימוד הגמרא בישיבה. לא שירת בצבא. מוצאו אשכנזי.

יש לו חמישה אחים ושתי אחיות. שגיא נשוי ואב לשתי בנות. אימו מזכירה במשרה חלקית בארגון החרדי "יד לאחים", ואביו מלמד גמרא בישיבה קטנה בצפון. שגיא מדריך נוער בכפר לאוטיסטים בצפון. אשתו מדריכה בכפר הנוער. השבועות הראשונים הם הכי קשים. אתה מנותק מכל המשפחה שלך ומכל החברים. אין לך דבר מלבד עבודה שמצאת, וגם היא די זמנית. הבנתי שזה הולך להיות קשה, אבל הייתה לי הברקה. נכנסתי לאתר האינטרנט "בחדרי חדרים" (אתר צ'טים של חרדים, שגם "חוזרים בשאלה" נוהגים לפקוד אותו ולהגיב בו), וכתבתי שם שאני חוזר בשאלה ורוצה ללכת בערב ראש השנה או בערב כיפור לחוף הים לעשות תשליך. קיבלתי כ־30 תגובות נלהבות, וכך קבענו להיפגש בחוף גורדון בתל אביב. היינו שם עשרה בנים ושבע בנות "חוזרים בשאלה". כל אחד הביא עמו חפץ שהוא בחר. לקחתי קופסה ובתוכה שמנו את כל החפצים (תמונות מהעבר, כיפה אחת, מכתבים וציורים). בשלב הבא כל אחד מאתנו הקריא משהו שהוא הכין מראש. אני הכנתי שיר קצר: "עושה שלום במרומיו, עושה שלום לכולנו, אנחנו היום כבר פה, אנחנו עושים שלום, אהבה היא גדולה מכל דבר, ונעשה רק מעשים טובים." מה עוד עשינו? מישהי עשתה ריקוד עם צעיף גדול, אחד הקריא שיר של שלמה ארצי ("אהבנו"), מישהי הקריאה סיפור על ילדותה בירושלים, והייתה גם קבוצה של ארבעה בנים שעשו קטע קומי על חוזר בתשובה שרוצה להיכנס לסרט קולנוע אבל מתבייש. לאחר הקטעים השונים שאלתי בצחוק האם מישהו רוצה שאקריא פסוק מהמקורות, אבל כולם צחקו ואמרו לי "יאללה יאללה לבשר." היה זה יום חמישי בבוקר, לפני יום הכיפור, והבערנו מדורה גדולה על חוף הים ועשינו על האש. את הקופסה זרקנו יחד אל האש, וכולם צעקו יחדיו "שהחיינו." אני חושב שבשלב זה רובנו היינו אחרי בירה אחת או שתיים, וזה השפיע (האם הבשר היה כשר, שאלתי. שגיא צוחק): תגיד, אתה נורמלי? בשר רק בהשגחת הבד"ץ הירושלמי (צוחק). לאחר מפגש זה, שהסתיים בשעות הצהריים, כולנו עשינו מעגל וצעקנו "כשרים, כשרים אנחנו!" בשלב זה הזמנו מוניות כיוון שלנהוג לא היה כדאי לבד (שאלתי את שגיא מדוע הוא בחר דווקא ביום כיפור, ואם הוא יכול להסביר מדוע הוא עשה טקס זה). נו, שוב פעם יש לך שאלות קרש. אבל נו, נשמה, מה לא אעשה כדי שתסיים את הלימודים שלך... (צוחק). נו, אם בפסיכולוגיה עסקינן... לא יודע כזה למה עשיתי זאת. הרגשתי צורך עמוק לעשות משהו שונה. זה לא פייר שאני לבד. אמנם התנתקתי מההורים ומהסביבה שלי, אבל אני עדיין חי, אני פה אבל שונה. מה לעשות שהם לא מבינים את זה. הבנתי שאני לא לבד בהרגשה הזו, וחשבתי מדוע שלא נחלוק יחדיו מפגש בחוף הים. החלטנו (אני ושאר החברה באתר האינטרנט) להמציא תשליך של העבר שלנו. אנחנו נשליך לאש חפצים, וכל אחד יוכל לומר את אשר על לבו. לומר לך שזה עשה לנו טוב בהחלט, למרות שחזרנו שיכורים ומלאים בבשר, חזרנו בחוויה כזו

שהעולם מסביב לא כל כך נורא. לבד לפעמים זה גם טוב לנשמה. הבטחנו לשמור על קשר אי־מייל ולחזור ולעשות זאת עוד שנים ארוכות (האם עשיתם זאת? אני שואל את שגיא). מה פתאום (צוחק). שנה לאחר מכן לכל אחד היה תירוץ: זה עייף, זה בחו"ל, זה נשוי. את המפגש עשינו בכל זאת בבית של ידידה שלי בחיפה, והזמנו פיצות. את הבירות החליפו בביסלי ובבמבה של הילדים (חלקם התחתנו). קשקשנו וצחקנו על החיים ועל המצב הפוליטי בארץ.

שגיא וחבריו המציאו טקס המבוסס על מנהג התשליך. מנהג זה מקיימים בערב יום השני של ראש השנה, לאחר מנחה ולפני השקיעה. נהוג ללכת לחוף ים או לכל מקור מים אחר (השוו לשימוש במים כסימבוליזם אצל אליאדה, 2003 [1949]: 122) ולקרוא את פרק ז', פסוק 19 בספר מיכה, ובמרכזם: "ותשליך במצלות ים כל חטאתם" (שם: 18). יש יחידים שבסוף התפילה מנערים את שולי הבגדים כרמז שאנו מנערים את עצמנו מכל העוונות של השנה (רפל, 2001: 442-444).

שגיא אסף קבוצה של "חוזרים בשאלה" מתוך אתר האינטרנט "הייד פארק, בחדרי חדרים לחוזרים בשאלה" במקום כינוס בראש השנה. הם התכנסו בבוקר, לפני יום כיפור. אנשי הקבוצה לא הכירו זה את זה, אבל היה להם מכנה משותף: כולם יצאו מהעולם החרדי; כולם חוו בדידות וניתוק מהמשפחה ומהחברים, וכולם חשו צורך לקיים מפגש טקסי זה. במרכז המפגש עמד האינדיבידואל ולא החברה כולה. כל אחד מחברי הקבוצה התחבר לטקס באמצעות חפץ שהביא, ריקוד או קטע שקרא ליד המדורה. בסופו של דבר, כל החפצים נזרקו למדורה⁸⁹ או לפח, ובמקום פסוקים מספר מיכה, אמרו משתתפי הטקס בקול "שהחיינו" ו"כשרים כשרים אנחנו". בחלקו השלישי של הטקס, הייתה סעודה של בשר לא כשר. בבניית הטקס הפרטי חילוני של שגיא וחבריו אפשר למצוא דמיון לתשליך של ראש השנה:

לוח 6: טקסי הגדרה אישיים והמצאת טקסים		
מאפיינים	תשליך לפני ראש השנה	המצאת תשליך פרטי
זמן	לאחר מנחה ולפני שקיעת החמה בערב ראש השנה	בשעות אחר הצהריים ועד השקיעה

89 השוו לשימוש בטקסי אש אצל כתריאל (1999: 116).

מקור המנהג	"ותשליך במצלות ים כל חטאתם" (מיכה ז, 19)	מצוקות בתהליך ההשתלבות בעולם החילוני
במה משתמשים	מים, פסוקים, ניעור בגדים	מים, אש, שריפת חפצי עבר, שירים וקטעים שכל אחד ממשתתפי הטקס כתב
מרכז המצווה	אמירת פסוקים	אמירה אישית של כל אחד
סעודה	סעודה בערב ראש השנה (אחרי התשליך אין סעודה) (כשרה)	סעודה על האש (בשר לא כשר)
סיום	שקיעת החמה וכניסת יום שני של ראש השנה	שקיעת החמה ופיזור לקראת מוצאי יום כיפור
שפה	קודש	קודש (שהחיינו, כשרים, עושה שלום במרומיו) וחול (יאללה יאללה, עושה שלום לכולנו, חיבוק קבוצתי)
מטרה	מנערים את עצמנו מכל העוונות של כל השנה	משליכים את העבר של ה"חוזרים בשאלה" לאש, אשרור לשינוי הזהות וחיזוק קבוצתי בגלל הבדידות היום יומית
מקור הטקס	דתי פומבי וקדוש עם התפתחות עממית (למשל, התבוננות בדגים שנלכדו ברשת/בעוונותיהם, אדם יתבונן במעשיו ויחזור בתשובה; השלכת שקיות מים על ידי בני נוער)	עולם חילוני פרטי של שגיא ומשתתפי הטקס (ה"חוזרים בשאלה"), המצאת טקס
המשכיות	ריטואל בראש השנה, בכל שנה	טקס חד פעמי המוחלף למפגש ולריטואל חברתי בכל שנה הכולל פיצות, ילדים, משפחה ושיחה על החיים ועל הפוליטיקה

מהשוואה זו אנו רואים שהטקס של שגיא ושל חבריו הוא אמנם "המצאת טקס או מסורת", כדברי הובסבאום וריינג'ר; אולם הוא נשען על סיפור

החיים של כל אחד ממשותתפי הטקס: העולם הדתי אינו זר להם ובאופן מודע, או בלתי מודע, הם משתמשים בזמן, במים, בפסוקים ובסעודה בדומה לטקס הדתי. ההשתלבות של שגיא ושל חבריו ה"חוזרים בשאלה" נעשית באמצעות הלבשת סמלים פרטיים וחילוניים על סמלים דתיים קיימים. שימוש בסמלים דתיים להעברת מסרים חילוניים ידוע ממחקרים שונים כמו טקסי קבורה בקיבוץ חילוני, טקס ליל הסדר וההכנות לצום יום הכיפורים. ידוע גם על שימוש בסמלים דתיים וחילוניים בטקסי מעבר במעגלי החיים היהודיים.⁹⁰

שירי ויצמן: "ההחמרות בפסח היו יותר מדי בשבילי"

שירי, "חוזרת בשאלה" בת 30, הסתכסכה עם הוריה החרדים בגיל 19 בשל החומרות הרבות ובשל רצונה לחופש רב יותר בהתנהגות ובלבוש. שירתה בצבא. מוצאה אשכנזי. יש לה שני אחים וחמש אחיות. הוריה מתפרנסים ממכירת חפצי קודש שהם יוצרים בביתם בירושלים. שירי משמשת מורה מחליפה בבית ספר יסודי; היא נשואה ואם לבת אחת. בעלה לומד לקראת תואר בחינוך במכללת לוינסקי.

חג הפסח הוא הסיוט הגדול ביותר של אישה חרדית. אני זוכרת היטב את חג החירות כחג העבדות. מדובר אמנם בטקס דתי, אבל בשבילי במיוחד זה היה סיוט שהתחיל שבועות מראש. אבא שלי כחודש לפני הפסח התחיל לקנות אביזרי ניקיון, והתחיל להחליף רהיטים. שבוע לפני הפסח זה שיאו של הגיהנום. אני בתור בת ואישה, יחד עם חמשת אחיותיי ניקינו, קרצפנו כל פינה וכל חור. אפילו את השיש במטבח הרמנו. אני זוכרת שבכל שנה מצאו חומרה חדשה: יש לנקות את כל העלים בעציצים, יש לנקות את הפלאפונים, יש לנקות את כל הדפים בספרים. כל המוצרים חייבים להיות כשרים אפילו נייר הטואלט. אולי תסביר לי מה הקשר בין נייר טואלט לבין כשרות בפסח? גם לאחותי התינוקת קנו פטמות כשרות לבקבוק. ושוב, זה הגיוני? תעשיית ההחמרות בפסח עלתה ולכל חומרה הכשר מהודר (שיקר מהרגיל). לכל סייג פתרון יצירתי משלו. כשהגיע כבר שיאו של חג הפסח הייתי מותשת ואפילו די עצבנית. ההחמרות בפסח היו יותר מדי בשבילי. כשיצאתי לחירות, כלומר, כשעזבתי את העולם החרדי, החלטתי שפסח הוא חג החירות לי ולבן זוגי. כל שנה אנחנו עושים ניקיון חפיף כזה (כיום משלמים לעוזרת בית). את ליל הסדר

90 על שילוב סמלים דתיים וחילוניים בטקסים, ראו: רובין (1988א); דשן (1997); פרומן (2004); Goldberg (2003).

אנחנו עושים עם חברים ובני משפחה שלו; זאת כיוון שהוריי לא מדברים איתי (מלבד שיחה אחת כל כמה חודשים ביני לבין אימי, שיחת חולין שאני לרוב יוזמת). אנחנו קוראים עד לשלב האוכל, ולאחר מכן כל אחד קורא ככה מהר לעצמו וממשיכים לשבת בצוותא עד מאוחר בלילה. אני לא ממציאה טקס אלטרנטיבי לפסח (כמו חברות שלי, למשל, בחוף הים, הגדה נגד הכיבוש או בנסיעה לחו"ל), אלא אני מכבדת את ליל הסדר ופשוט מתאימה אותו לנוחיות שלי. אני כבר לא צריכה לחיות לפי חוק ההחמרה האין סופי (החמרה זמנית שהופכת לקבועה), אני משוחררת.⁹¹

שירי מספרת על תעשיית ההחמרות לפני הפסח בבית הוריה. לדבריה, כל הבית "השתגע" וכל שנה נוספו עוד קושי או עוד החמרה. שירי חשה שאינה מתכוננת לחג קדוש או לשיאו של טקס דתי אלא משמשת שפחת ניקיון ללא שום הסבר או היגיון. לאחר "חזרתה בשאלה" החליטה לשנות את אופי ההכנות לליל הסדר: ניקיון כללי, עזרה של מנקה ושאר היום הוקדש למנוחה וליציאה לבית קפה עם חברות. גם טקס ליל הסדר השתנה, והקריאה בהגדה קיבלה חשיבות משנית לעומת המפגש החברתי.

יעל בן-דוד: "בחרנו במסעדה... למרות שהיא לא כשרה"

יעל, "חוזרת בשאלה" בת 38, סירבה להשתדך בגיל 19, ובגיל 22 עזבה את בית הוריה החרדי לאחר ויכוחים רבים. היא לא שירתה בצבא. מוצאה חצי

91 הומור הקשור להחמרה: "אלוהים כעס על בני ישראל שלא שמעו מצוותיו. התגלה למי מהם ואמר: "כשנתתי את התורה אמרתם 'נעשה ונשמע', מאז לא עשיתם כלום, ולכן החזירו לי את מה שנתתי לכם." אמרו היהודים: "ולא תעניש אותנו?" ענה אלוהים: "אם תחזירו את הכול, אז גמרנו את החשבון בינינו." התאספו כל היהודים: רפורמים, קונסרבטיבים, אורתודוקסים, ומה לא, והחליטו שהנה, הזדמנות חד פעמית להיפטר מהדת שכבלה אותם כל השנים הללו. התחיל מבצע ענק של איסוף כל ארון הספרים היהודי, מדרש, פשט, תלמוד בבלי, ירושלמי, ראשונים, אחרונים, קונטרסים, וספרים. הכול. במועד המיועד לכך שמו הכול על הר סיני וקראו לאלוהים לבוא ולבדוק. "מה זה?" שאל אלוהים. "החזרנו הכול." ענה העם. "בסדר", אמר אלוהים, "אבל מה זה? אני נתתי לכם רק חמישה ספרים!", רוצה לומר, אלוהים לא רוצה את ההחמרות אלא רק מה שהוא נתן לעם היהודי. "למה חרדים אוהבים להשתמש בדיסק-אונ-קי? כי כאשר מכניסים את ההתקן למחשב מופיעה חומרה חדשה. ולמה זה גם מתאים לדתיים לאומיים? כי כאשר מוציאים את ההתקן ניתן להסיר ללא חשש". על טיפוס החמרה ביהדות ראו: בראון (תשס"א: 123-237).

אשכנזי וחצי מזרחי. יש לה שלושה אחים ושלוש אחיות. אמה מתפרנסת מתפירת שמלות כלה ותיקון בגדים, ואביה עובד כזגג בעיר מגוריהם בדרום. יעל גרושה. היא יוצאת עם שלומי ולהם שתי בנות. שלומי משפץ בתים ו"חוזר בשאלה" בעצמו. כיום היא משלימה תואר שני במשפטים באוניברסיטת בר אילן.

חודש לאחר שיצאתי מבית הוריי בשכונה החרדית ליד ירושלים פגשתי בחדר כושר את שלומי, בחור נחמד כששמעתי שהוא גם כן יצא משם, אז הבנתי שיש עדיין השגחה עליונה (צוחקת), סתם... הוא נחמד ואני התחלתי איתו... לאחר שיצאנו חודשיים (שבהם לא דיברו איתנו בני המשפחה שלנו) החלטנו שאנחנו לא בוכים וממשיכים עם חיינו. החלטנו על משהו יצירתי מאוד: הזמנו לערב חגיגי עשרה חברים וחברות למסעדת בר קפה בתל אביב. בחרנו במסעדה זו בגלל שהיא גדולה ומאוד יוקרתית, למרות שהיא לא כשרה. הבאנו פרחים ובלונים, ואפילו הכנו מפיות ועליהן רשמנו: "מזל טוב על היציאה לחירות". בדיעבד, אולי זה נראה טפשי כזה, אבל זה בכל זאת מיוחד. ישבנו שם במסעדה כולנו ואפילו קיבלנו מתנות: קומקום חשמלי, ציפה צבעונית, ספר של תום שגב (ימי הכלניות), ספר של פאולו קואלו (יומנו של מכשף, אני חושבת), ספר על משמעות החיים ותחתיות לבירה. הרגשתי כמו ילדה קטנה שחוגגת יום הולדת לא ביום הנכון, אבל זה היה חשוב לי. הרגשתי שאני סוגרת מעגל וכולם יודעים שאני חילונית וכך טוב לי. שלומי הפתיע אותי וקנה לי סוף שבוע רומנטי וטיסה לאילת, וכך עשינו לנו טקס שחרור וכניסה לעולם, ממש כמו תינוקות שאך נולדו. אתה חושב שבטח נפלתי על הראש, אבל זה היה ממש מתוק וחשוב לי ולשלומי.

יעל מתארת מסיבה במסעדה לא כשרה, בתל אביב. חבריה כותבים ברכה אישית: "מזל טוב על היציאה לחירות" מהעולם החרדי. מפגש זה הוא טקס אֶשְׁרֹר פרטי וחברתי, ובאמצעותו יעל וחברה שלומי, שיצאו מהעולם החרדי, מבקשים אֶשְׁרֹר לסטטוס החדש כחילוניים. המתנות מסמלות את עולמה הפרטי והאישי. טקס השחרור מהעולם החרדי והכניסה לעולם החילוני מסתיים בסוף שבוע זוגי ופרטי שבמרכזו מוצבים יעל ושלומי. השלב השלישי בטקס המעבר הוא שלב טקסי ההשתלבות. בשלב זה היחידים המשנים את זהותם הדתית משלימים את כניסתם לעולם חברתי ותרבותי חדש; באמצעות סמלי שילוב בלבוש, במסגרות שידוך ונישואין, בסדנאות חברות מחדש, במכתבי השלמה, בניהול יומן ובסיפורים על העבר ובטקסי הגדרה אישיים. "חוזרים בתשובה" משתלבים לתוך חברה חרדית סגורה השולטת בזמן הקודש ובזמן הפנאי. על יחידים אלה

ללמוד כיצד עליהם להתמוזג מחדש בחברה, בסטטוס החדש שלהם. מנגד, ה"חוזרים בשאלה" משתלבים לתוך חברה חילונית, פתוחה המקדשת את ערך העבודה והפנאי. טקסי השילוב הם אישיים, וקשורים בעיקר לטקסי אָשרור ולחִיזוק הסטטוס החדש.

לסיכום, פרק זה התמקד בשינוי הזהות הדתית והתהליך הטקסי. ההנחה התיאורטית היא, שהתהליך הטקסי מבטא ומאשרר את שינוי הזהות של שתי קבוצות חברתיות קוטביות: "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה". שינויי הזהות שעוברים יחידים משתי הקבוצות מלווים בתהליך טקסי ונכללים בקטגוריה מיוחדת שמקובל לכנותה "טקסי מעבר". שני נתיבים אלה, בהם התמקד פרק זה, אפשרו לבחון את ממצאי האתנוגרפיה מֵעֶבֶר לתכנים השונים של הטקסים שמתקיימים בהם. ניתן אפוא להצביע על מבנה בסיסי משותף המבוסס על ההיגיון הפנימי של טקסי מעבר, והמודל התלת שלבי של ניתוק, מעבר ושילוב ושל טקסי הגדרה אישיים. מניתוח סיפורי החיים של המרואיינים/ות אפשר לראות שהמבנה החברתי הסמוי מתקיים מעבר לתרבות הגלויה, וכי טקס המעבר משמש כמָטָה־תבנית סטרוקטורלית (Rossi, 1974: 80). תבנית זו עוזרת בהבנת תהליך שינוי הזהות הדתית. על קשיי קליטה והרצון להשתייך אעמוד בחלק הבא.

חלק שלישי

קשיי קליטה והרצון להשתייך

בוזגלו נכנס למשרד הפנים ומבקש לשנות את שם המשפחה שלו לזיגלמן. הפקיד שואל אותו למה? ובוזגלו מסביר לו שכל הזמן עוצרים אותו בגלל שם משפחתו. אחרי שנה הוא חוזר ומבקש לשנות את שם המשפחה שלו לשטיינברג. הפקיד שואל אותו למה עכשיו הוא משנה משם אשכנזי לשם אשכנזי, ובוזגלו אומר כי בשנה שעברה שאלו אותי מה היה שם המשפחה הקודם (איציק, תגובית, "ynet")

פרק חמישי: קשיי קליטה בחברה חדשה

חרדי, חילוני, חוזר ומה שלא ביניהם: בעקבות שיחה עם חוזר בתשובה (אם אתה מניח תפילין וכל המועקות שלך עדיין קיימות, אל תקרא לי דרור!), התחלתי לחשוב, שחוזרים (בשאלה/תשובה), הם עם בפני עצמו, שהם יותר לא חרדים/חילונים מאשר משתייכים לזרם ממנו הם לא באו. וכשחשבת על זה, נכון שאני לא רוצה להישאר חרדי, אבל האם זה מכריח אותי להיות חילוני? ואז בעצם צריך להגדיר כל דבר... וההשלכות... ושבינתיים רק רציתי ליהנות מהחיים... (גולש בפורום "תפוז אנשים", מתלבט ביחס לזהותו)

א. קשיי קליטה

יחידים המשנים את זהותם הדתית (מחילוני לחרדי ולהפך, מחרדי לחילוני) מוצאים עצמם בקשיי קליטה בחברה החדשה שאליה הם מבקשים להיכנס. קשיים רבים אלו משפיעים על ההסתגלות בשני הנתיבים. כפי שכבר ראינו, תהליך היציאה והכניסה לחברה (חרדית או חילונית) אינו פשוט גם בגלל מבנה חברתי קוטבי: מחד גיסא, מבנה חרדי סגור וטוטלי (שמציב חסמים בפני מי שמבקש להיכנס/לצאת ממנו); מאידך גיסא, מבנה חילוני פתוח וחופשי בכניסה וביציאה ממנו. למרות השוני במבנה אפשר לזהות קשיים דומים בשני התהליכים, כפי שנראה להלן.

שינוי הזהות הוא תהליך ארוך ומורכב. שינוי זה הוא מסע פנימי וחיצוני שאינו מתרחש בן רגע אלא לאורך תקופה ממושכת, ויש אף הטוענים שלעולם יישאר אדם בסטטוס של "חוזר". הכמיהה לשינוי ולאטרנטיבה (כמו: עולם השכלה אחר, עצמאות, קבלת תשובות בנושאי מיניות, סערת גיל ההתבגרות, התחזקות דתית ועוד) מאפיינת "חוזרים" רבים. מצבי לימינליות אלו (בין לבין, גם פה וגם שם, כמו שלעתים "חוזרים" מציגים עצמם כ"חרדים בלבוש חילוני" או כ"חילונים בלבוש חרדי"), משפיעים לא רק על הסטטוס האישי אלא במובנים רבים משפיעים על יכולתם להיקלט בחברה החדשה שאליה הם מבקשים להיכנס. משקל הדת בכניסה וביציאה אינו מקל בתהליך ההסתגלות הארוך. הגירה מחברה אחת לאחרת יכולה להתרחש מבחירה חופשית או מתוך

מציאות אישית וחברתית. מיצב (סטטוס) ה"חוזרים" כמהגרים מדגים את הקשיים הדומים במעבר בין קהילה תרבותית וחברתית אחת לאחרת. קשיי ההתמודדות כוללים: קשיי שפה (עברית, יידיש, שפת קודש, סלנג); במידת הצורך, שינוי שם פרטי ושם משפחה; לימוד קודים להתנהגות; שינוי לבוש; מה מותר ומה אסור; מה רצוי ומה אינו רצוי; לימוד ריטואלים חדשים (דתיים/חילוניים, מוגברים ומבולבלים; השבת הראשונה, ראש חודש, חגים, מועדים, טקסי הגדרה אישיים, קיום/הפסקת מצוות); נורמות וערכים (חדשים וישנים); מערכת חינוך חדשה; מקום מגורים; מזון (סוגי כשרות רצויים, אוכל שאינו כשר) וצרכים בסיסיים; יחס למדינה; תפיסות חברתיות חדשות, (למשל, הבדלי מגדר ואתניות בחברה החדשה); תפיסת זמן (פנאי קודש) חדשה וכן זמן ההגירה (מהגר חדש לעומת מהגר ותיק); הבדלי גילאים בהגירה; הקמת משפחה חדשה (לעתים בקרב קבוצה קיימת כמו בעלי תשובה עם בעלי תשובה; יוצאים עם יוצאים); שמירה על קשר עם המשפחה והסביבה הקודמת; קשיי פרנסה ועבודה; הכשרה מקצועית למול הכשרה תורנית; השגת עצמאות; מקורות עזרה פורמליים (החברה החרדית, סמכות רבנית מלווה, מאות עמותות תשובה, תקציבי מדינה וגמ"חים) ובלתי פורמליים (שכנים, התנדבות, עמותות ה.ל.ל ודרור, פנייה לפסיכולוג, קבוצות תמיכה באינטרנט).

זכויות וחובות צריכים להילמד מחדש. בעולם החילוני זכות הפרט לבחור אמונה ואורח חיים עומדת במרכז, ואילו בעולם החרדי הקהילה עומדת במרכז ואיתה החובות כלפיה. "חוזרים" צריכים ללמוד לא רק את מיקומם האישי והחברתי, אלא גם מהם הזכויות והחובות שלהם בחברה החדשה שאליה הם מבקשים להיכנס.

"חזרה בתשובה" וההיבט האתני¹ להלן אבקש להדגים מורכבות שיח זה בהקשר לקשיים ולחסמים המוצבים בפני "חוזרים בתשובה" ספרדים. חלק זה עוסק בעיקר ב"חוזרים בתשובה" ממוצא ספרדי (הדבר בולט פחות בעולם החילוני), אולם נלמד ממנו רבות על קשיי ההסתגלות והרצון להשתייך בשני הנתיבים, כפי שנראה בהמשך.

השיח החברתי במדינת ישראל מציג תמונה מורכבת של יחסים חברתיים ועדתיים השלובים מזה והחלוקים ביניהם מזה. בדומה, גם החברה

1 תודה מיוחדת לפרופ' קימי קפלן מאוניברסיטת בר אילן על ההערות והתובנות שגיבשו חלק זה. חלקים מפרק זה פורסמו בספר מהישרדות להתבססות, שהוא ערך עם נורית שטדלר (2012). ראו גם: דורון (2012).

החרדית מנהלת שיח עדתי פנימי בתוכה. מערכות החסמים ותהליכי ההדרה שבפניהם עומדים "חוזרים בתשובה" מזרחים ספרדים משמשים כחלון הצצה למערכות יחסים חברתיים, תרבותיים ודתיים סבוכים בין שתי קבוצות חברתיות ("חוזרים" וחרדים), שחולקים מרחב שיח משותף אך כה שונה וקונפליקטואלי בחברה החרדית בישראל (ליאון, 2012).

אף שנכון להשתמש בצירוף המילים מזרחי ספרדי (ספרדי מקובל יותר בעולם החרדי) בהקשרו של הנושא הנדון, כדי להדגיש את המרכיב העדתי בהגדרת זהותם של ה"חוזרים בתשובה" (רוזן, 2003: 7), אסתפק במושג מזרחי כדי להקל על הקוראים/ות.

"במקום שבעלי תשובה עומדין": כאמור, בחברה החרדית מקובלת אבחנה עדתית ובמרכזה משולש סטטוסים: הסטטוס הגבוה הוא זה של חרדים מבטן ומלידה, ותשתיתו קשורה לשני ערכים בסיסיים העומדים במרכזה של חברת הלומדים האשכנזית: לימוד תורה ומשפחה ברוכת ילדים. הסטטוס הבא מתחתיו הוא זה של "חוזרים בתשובה" אשכנזים, והסטטוס הנמוך הוא זה של "חוזרים בתשובה" מזרחים.

מערכת היחסים סבוכה בין הקבוצות השונות (פרידמן, 2005), וניתן לראותה בעיתונות החרדית ובקרב רבנים שונים. כך למשל, כיום נאמר במפורש "שבמקום ש'חוזרים בתשובה' לומדים, חרדים גמורים אינם לומדים" (אילן, 2000: 208; 2005: 3). לעתים ניתן ליחס מפלה זה ביטוי חריף, שהסברו בצדו. כך למשל, כתב הרב דוד קסל:

ובעלי תשובה עם כל הכבוד המגיע להם ובמקום שבעלי תשובה עומדים וכו' ויש שהם בני מעלה מ'מ' (=מכל מקום) הם בדרך כלל לא ראויים לחנך ציבור של בני תורה... האמת היא שחלק ניכר מהם די מופרעים וגם עדיין קשורים בתרבות המושחתת שלהם כמאז ומקדם, ודומים לאדם הנודף ריח רע ובמקום להתרחץ הוא שופך על עצמו בושם והולך ומתייחר ומתנשא על ריחו הטוב (קפלן, 2007: 135).

התבטאות זו מלמדת עד כמה גדול החשש מהכנסת החילוניות, ועד כמה אין אמון באפשרות שהפרט אכן יזנח לחלוטין את ערכיו, את תפיסת עולמו ואת אורח חייו הקודמים. דוגמאות נוספות ממחישות את האמור. כך בין השאר, הדברים הבאים שנכתבו בידי מייזליק, חוזרת בתשובה (2005), ופורסמו בביטאון החרדי משפחה. הכתבה זכתה לתגובות רבות לאחר פרסומה:

אולי הגיע הזמן להפסיק להשקיע כל כך בלהחזיר בתשובה, ואת כל הכוחות האדירים להפנות לאלו שכבר כאן, למשפחות של בעלי תשובה שמגדלים

ילדים טהורים וקדושים, עד שמגיע הזמן להכניס אותם לחיידר או לבית הספר, ואז מתברר שהם לא כמו כולם.

בכתבה שנייה, שבה מגיבה ברג (2005), מניסיונה האישי לכתבתה של מייזליק, נכתב בין השאר:

אחת "המתנות" שקיבלתי עם נישואי הייתה התגלית המרעושה, שבעלי תשובה הם "בעייתיים", שמונה עשרה שנה לא הייתי מודעת "למשוואה": בעלי תשובה=בעיה, ונראה כי "החור בהשכלה" הזה נבע מהעובדה שכל בעלי התשובה בסביבתי הם חרדים לכל דבר... מתברר שההיגיון שלי לא עובד בציבור החרדי. "נפלת!..." וכך התברר לי שיש הרואים בנישואין עם בעל תשובה סוג של נפילה. וזה כאב לי מאוד.

בהגיע עת שידוך בני משפחתה, גילתה המחברת כי במשפחתה יש בעלי תשובה ולכן אינה יכולה לחפש שידוך ראוי.

חסמים שבפניהם ניצבים חוזרים בתשובה מזרחים: מנגנוני האפליה כלפי "חוזרים בתשובה" בכלל וכלפי מזרחים בפרט, רבים ומורכבים. אמנם אפליה עדתית וגזענות מצויים באופנים מגוונים בחברה בישראל, בין השאר ביחס למזרחים, לנשים, לערבים ולעובדים זרים, ובמובן זה החברה החרדית איננה יוצאת דופן. עם זאת, אין הדבר מסביר את האפליה שנוקטים חרדים כלפי "חוזרים בתשובה", שכן אלה מקיימים לכאורה מצווה דתית נעלה ביותר. להלן אציג את חסמי הקליטה.

1. שידוך

השידוך הוא אחד החסמים הגבוהים ביותר שניצבים בפני "חוזרים בתשובה" מזרחים. בעולם החרדי מבחינים בין שידוך עם "סידור מלא" לבין שידוך עם "סידור חלקי". בסידור המלא, המקובל בקרב ליטאים מתנגדים, הבעל מקבל מהורי הכלה בית עם ריהוט מלא, ללא דאגת משכנתה. בסידור החלקי, המקובל יותר בקרב חסידים, יש חלוקה שווה של הסדרי הממון בין הצדדים. דרגות הסידור השונות נקבעות בין השאר בהתאם לטיב השידוך (למשל, אם הבחור עילוי בתורה והנערה צנועה מספיק, או ייחוס ההורים), ובהתאם ליכולת הכלכלית של ההורים.² משפחות רבות נעזרות לשם כך

2 ראו חקק (2011) ו־Lehmann & Siebzeher (2009) שדנים במושגים של דירוג ואומדן הישגים בעולם החרדי, עובדה המשפיעה גם על רמות הייחוס. אתר

במערכת הלוואות פנים חרדיות, הפועלת כמו בנקים פנימיים, ובמוסדות גמילות חסדים (גמ"חים), כדי לסייע לזוג הצעיר.

מוסדות כלכליים אלו פועלים על פי מפתח עדתי וזרמי, ואפשרויות הבחירה והעזרה לחוזרים בתשובה מזרחים הן מעטות (יש הנעזרים באתר "גמ"ח-נט" המציע מידע על מאות מוסדות חסד ועזרה). בעיתונות החרדית והחילונית יש מודעות רבה למשבר הכלכלי ולירידת ערך הדולר בחודשים האחרונים של 2008 כמשפיע על כלכלת התרומות במגזר החרדי. המדינה מעבירה כל שנה כ-700 מיליון ש"ח לישיבות ול-95 אלף אברכים, בעוד שכ-330 מיליון דולר נאספים מתרומות. כמה מאות של בחורי ישיבה ואברכים מזרחים זוכים לתקציבים ולהלוואות אלה, ומתוכם רק עשרות בודדות הם חוזרים בתשובה מזרחים. היעדר תמיכה כלכלית פוגע באיכות השידוך והמחסור במקורות מימון ועזרה מכריחים "חוזרים בתשובה" מזרחים רבים לצאת לעבודה על חשבון לימוד התורה, דבר שפוגע באיכות השידוך שלהם שמלכתחילה היא נמוכה.³

כאמור, הרכיב העדתי הוא מרכזי בכל הקשור לשידוכין בחברה החרדית, במיוחד לאור העובדה שלרוב לא יהיו שידוכין בין קבוצות מסוימות גם אם שתיהן אשכנזיות. החברה החרדית מורכבת מקהילות שונות, "קהילה של קהילות" (Etzioni 1996), והסדרי השידוכין מעודדים הסתגרות בקבוצות אלו (יש אף שנעזרים בבדיקות גנטיות באמצעות ארגון "דור ישרים"). חוזרים בתשובה ממוצא אשכנזי יכולים להיכנס לכל אחת מקבוצות השידוך בקרב בעלי התשובה האשכנזים בקבוצות השונות הללו, וההיצע רחב יחסית, אולם חוזרים בתשובה מזרחים יכולים להשתדך רק בקרב המזרחים דבר שגורם ללחץ מספרי ומחסור תמידי ברווקים/ות (פז, 2008).

2. חינוך ולימוד בישיבה

חינוך ולימוד בישיבה הם מהגורמים המרכזיים בהשפעתם על איכות השידוך, שכן איכות השידוך נקבעת במידה רבה על בסיס איכות החינוך והמסגרת שבה למדו הגבר והאישה. אולם, "חוזרים בתשובה" אשכנזים

³ "דוסי סטורי" (www.DosyStory.com) מפרסם מאורסים לפי ייחוס ומציע הכוונה ופרסום.

על איכות שידוך בעולם החרדי, ראו: לוי (1989: 104); לופז (2007: 82); טוקר (2008; 2009); שלג (2009: 50).

יכולים להיכנס לרוב מערכות החינוך והכוללים הקיימים, או לאלה הצמודים אליהם. לעומתם, "חוזרים בתשובה" מזרחים מוצאים עצמם מודרים ממערכת החינוך החרדית האשכנזית, עובדה המשפיעה ישירות על איכות השידוך.

הסמינרים לבנות בירושלים, בבני ברק ובמקומות רבים נוספים סגורים בפני נערות ממשפחות מזרחיות, והוא הדין בנערות ממשפחות של "חוזרים בתשובה" מזרחים. כך למשל, העיתון משפחה דיווח ב־2008 על "מאות בנות שעדיין מחוץ לסמינרים ובוועדת הרבנים מתריעים: 'יכול להיות גרוע מהשנים שעברו... לאחר טיפול של הוועדה יישאר הגרעין הקשה ביותר, כ־100 בנות, להן נצטרך לדאוג ברגעים האחרונים'" (שפירא, 2008 א; 2008 ב). הביטוי "הגרעין הקשה" מרמז לנערות מזרחיות ולאלה ממשפחות של "חוזרים בתשובה" מזרחים. גם בעיתונות החילונית דווח על אפליה עדתית זו בכמה הזדמנויות.⁴

במקומות רבים בארץ קיימת אפליה על רקע דומה. כך למשל, ברשת החינוך החרדית "בית יעקב" בעמנואל קיימת הפרדה בין כיתות של ילדות אשכנזיות לבין אלה של ילדות מזרחיות. ביוני 2008 הפגינו פעילים חברתיים רבים בירושלים נגד תופעה זו. בתגובה לכך וכדי להילחם בשיטת המכסות טען הרב יעקב ללום, באתר האינטרנט שהקים "נוער כהלכה: המטה למאבק באפליה העדתית ברישום למוסדות החינוך במגזר החרדי", המכונה "פרענקים":

אין בהפגנה חרדים והסיבה לכך היא בשל החשש הגדול של הורים להיחשף ולהתעמת בגלוי עם הנהלת החינוך העצמאי. יש בת מפתח תקווה שלא קיבלו אותה לבית יעקב ואבא שלה הגיש עתירה לבית המשפט. יום למחרת הוא קיבל טלפון מהתלמוד תורה של הבן שלו... והודיעו לו: בוא קח את הבן שלך.

הפחד והלחץ החברתי משפיעים אפוא על התנהגותם הפסיבית של חרדים מזרחים בתגובה לאפליה זו. גם באופקים פורסם מסמך שבו קריטריונים והסדרי רישום, "שנועדו לאפשר הקמת חדר ראוי לבני תורה ספרדים... ויש להחמיר עם הקריטריונים לקבלת תלמידים ספרדים ובמיוחד של בני השבים (חוזרים בתשובה) לבתי הספר האשכנזים" (בן־חיים 2007). את ההקשר הפוליטי של האפליה מסכם פעיל חרדי אשכנזי בולט באזור הדרום כך: למה בכנסת הספרדים בוחרים בנציג ספרדי שייצג אותם, אבל בתלמוד תורה הם רוצים מורה אשכנזי: אני רוצה לחנך אותו ובסוף הוא מצביע ש''ס, שיקימו

מוסדות משלהם. ש"ס דואגת רק למוסדות ספרדיים. אבל הילדים שלהם לומדים אצלי בחדר (בן-חיים, 2007).

החינוך קשור אם כן לפוליטיקה פנימית חרדית ולדרישה חרדית אשכנזית, שבתמורה לחינוך אשכנזי יצביעו המזרחים לנציגים האשכנזים בכנסת וברשויות המקומיות החרדיות (חקק, 2006; ליאון, 2009 א).

בבת ים קבע הרב יוסף שלום אלישיב, ממנהיגי הליטאים המתנגדים, מכסה של 30% בקבלת תלמידות מזרחיות של משפחות שבים.⁵ ב-2006 פנו כמה "חוזרים בתשובה" מזרחים לאגודה לזכויות האזרח וזו הגישה תביעה לבית המשפט המנהלי בירושלים (האגודה לזכויות האזרח, 2006), בתביעה לבטל את שיטת המכסות. פנייה של אדם חרדי לאגודה לזכויות האזרח, במיוחד כדי לדווח על תופעה המתרחשת בעולם החרדי, אינה עניין של מה בכך, ו"חוזרים בתשובה" רבים מסתכנים בפנייה מעין זו בנדידי ובחרם, ופוגעים קשות בשידוך העתידי של ילדיהם, אפילו בקרב ה"חוזרים בתשובה" עצמם.

בעולם הישיבות מתקיימת אווירה דומה במובן זה שדמותו של האברך המזרחי מעוצבת על פי אמות המידה של האשכנזים; הוא נדרש ללמוד כפי שלומדים בישיבות הליטאיות מתנגדיות. דוגמא אחת לכך מצויה בכתבה שדנה בדמותו של האברך הספרדי הרצוי. עיון חטוף בחלק הראשון של כותרתה מלמד על האמור: "כשאברך ספרדי שואל אותי, איך ראוי ללמוד בשיטת הספרדים, אני אומר להם ללמוד בשיטת הישיבות, כי שם לומדים היום בשיטת גדולי חכמי ספרד." זאת ועוד, נכתב שם ש"אברכים צעירים צריכים גם לעודד אותם שירגישו איזו תועלת ואיזו תקווה תצמח להם מיגיעת הלימוד. אם יש כאלו שחשים בבירור שאם יקבלו 'שטעלע' יוכלו לחזק עצמם ולהתעלות" (הלמן, תשס"ח). כדאי לשים לב לכך, שהטיעון ללמוד בשיטת הישיבות שמובא בכתבה מבוסס על רצון להראות שכך למדו חכמי ספרד וזו שיטת הלימוד ה"אמיתית" או ה"נאמנה למקור" שתביא לחיזוק ולהתעלות של האברך המזרחי. אמות המידה הן אשכנזיות. הנחיתות היא מזרחית (מנדל, 2007; בוזגלו, 2008: 49).

הקמת רשתות חינוך לילדים, לנערות ולנערים מזרחים דוגמת "אל המעיין", סמינר "מרגלית", סמינר "אלקיים", ישיבות "פורת יוסף", "אור החיים", "מחנה ישראל", "הפקדתי שומרים", "אור דוד", "שערי תשובה וחיים" ו"ברכי יוסף" אמורה הייתה להחזיר עטרה ליושנה ולפתור אפליה זו,

אולם היא רק החריפה. זאת מפני שבנות ובנים הלומדים במסגרות חלופיות אלו פוגעים באיכות השידוך שלהם בגלל ההסתגרות הכפויה בחינוך המזרחי. בני האליטות של החרדים המזרחים, ילדיהם של חברי כנסת, שרים ועסקנים בכירים של ש"ס, שומרים על התנהגות הלכתית לפי הפסיקה המזרחית ספרדית, מקפידים לאכול מוצרים בחותמת מערך הכשרות של ש"ס ועושים מנוי לביטאונה של התנועה, יום ליום, אולם את ילדיהם הם ממשיכים לחנך במוסדות אשכנזיים (אטינגר, 2008א, איתן, 2012). אחד ההסברים שלהם הוא ש"מה לעשות, הרמה שם גבוהה יותר" (לוינסון 2006ב). יפה דרעי טענה ש"שיטת המכסות קיימת לספרדיות כיוון שפעם אמרו שהספרדים באים מבתים יותר פושרים... היום כבר מדברים על דור שני ושלישי של בני תורה. לא נעים לומר, אבל יש פה גזענות" (סלע, 2008א).

אחד העסקנים הפוליטיים הבכירים של ש"ס נשאל האם הרב עובדיה יוסף, ששלח את ילדיו למסגרות חינוך אשכנזיות, מסכים עם ניגוד זה, ותשובתו הייתה:

הרב לא אוהב את זה, אבל יש לו קונפליקט. מה אתה רוצה? שיכריח את הבנים שלו לשלוח את הילדים שלהם למוסדות ספרדיים? כמו שהוא לא יכול לפתוח מפלגה רק עם הילדים שלו, כך הוא לא יכול לעשות מהפכה בתחום החינוך רק איתם. אז יש בני תורה שבבית הם ספרדים, הולכים לפי הלכה ספרדית, וגם יכולים להיות בקונפליקט עם אשכנזים, אבל ללמוד הם לומדים במוסדות שלהם (אטינגר 2008א).

נראה אפוא כי הלכה, פוליטיקה וחינוך שלובים זה בזה. לאחרונה נראה שבתנועת ש"ס מתמסדים שלושה מסלולי חינוך שונים ברמתם: האליטיסטי לבני אברכים, הבינוני לחרדים שהוריהם עובדים, הפשוט למשפחות של "חוזרים בתשובה" (בן-חיים, 2008). מיסוד זה (בין אם מקורו בחלוקת תקציבים פנימיים, בהקצנה בגלל החשש מהשפעות חילוניות, ברצון להעלות את הסטטוס האישי או באפליה) דומה לאפליה האשכנזית כלפיהם. מתברר שגם בש"ס סובלים ה"חוזרים בתשובה" מאפליה, דבר שעלול להשפיע עמוקות על הסדרי השידוכין בעתיד (למרות שחלק ממנהיגיה הם "חוזרים" בעצמם). אם כן, חרדים אשכנזים וחרדים מזרחים דומים במבחני "הרמה הדתית", ה"ייחוס"⁶ והיכולת הכלכלית, דבר שפוגע במיוחד ב"חוזרים בתשובה" המזרחים.

6 בקרב "חוזרים בתשובה" מזרחים רבים נאמר שייחוס הוא כמו בצל, החלק הטוב שלו תמיד באדמה. רוצה לומר מה שגלוי ומה שסמוי יחסי.

3. השכרה ומכירה של דירות

גם השכרה ומכירה של דירות בתוך המגזר החרדי נבחנות לרוב על פי מאפיינים של רמה דתית, ייחוס ויכולת כלכלית. המצוקה בדיור בערים הגדולות ובשכונות חרדיות ותיקות בירושלים, בבני ברק, בחיפה, באשדוד ועוד, משפיעה על צורת החיים החרדית. זה קרוב ל-20 שנה עוברות משפחות רבות להתגורר בערים חרדיות חדשות, ובהן קריית ספר, ביתר עילית, מודיעין עילית ואלעד, וכן לשכונות או למתחמים ביישובים נוספים בפריפריה חרדיות בצפון ובדרום. היציאה מהמרכז לפריפריה החרדית לא שינתה את מאפייני החיים החרדיים המוכרים; עדיין קיימת הסתגרות גיאוגרפית במקומות יישוב והחלוקה הפנימית מבוססת על הזרמים והמגזרים השונים בחברה החרדית ומערכות היחסים הפנימיות ביניהם (כהנר, 2009).

"חוזרים בתשובה" מזרחים ניצבים בפני קשיים במציאת דיור, כיוון שבמקומות רבים מסרבים להשכיר או למכור להם דירות. כך למשל בקריית ספר החליטה ועדת הקבלה של אחת משכונות העיר, שאחוז גבוה מדי של התושבים בה הם מזרחים, ורצונה "לשמור על רמה רוחנית גבוהה בעיר החרדית" (לוינסון, 2006 א). "חוזרים בתשובה" מזרחים נחשבים לבעלי רמה רוחנית דתית נמוכה, ייחוס נמוך ויכולת כלכלית נמוכה, לכן בריכוזי חרדים רבים לא רוצים לקלוט אותם. המידור האורבני מתגלה לא רק בהחלטות של ועדות קבלה אלא גם במודעות מכירות המתפרסמות באינטרנט. כך למשל, באתר למכירת דירות לחרדים נכתב: "בנוסף יחידת דיור ממוזגת בקומת קרקע, בדירה 2 מרפסות גדולות, רשתות, פרגולה גדולה, 2 דיירים בקומה, חרדי ספרדי בלי ועדה". כלומר, שני דיירים חרדים מזרחים וללא ועדה יאפשר ל"חוזרים בתשובה" להיכנס לבניין זה ביתר קלות.

כאמור, עזרה כספית מלאה או חלקית בשידוך משפיעה רבות על קניית הדירה. אולם במקרה של "חוזרים בתשובה" אפשרויות המגורים מוגבלות מצד החברה החרדית, מה עוד שהניתוק מבית ההורים החילוני אינו מאפשר לרוב תמיכה כלכלית, שתסייע ברכישת דירה ולעתים אף לא בדמי השכירות (פטרסבורג, 2008). זאת ועוד, מלאי הדירות והמקומות להשכרה/קנייה בריכוזים חרדים מעטים, ולרוב מרוכזים בשכונות או בבתים שמיועדים ל"חוזרים בתשובה" המזרחים. אזורים אלו נחשבים פחות טובים וזוג חרדי אשכנזי ינסה להימנע מלגור שם, או לשלוח את ילדיו למוסדות חינוך באזורים שבהם יש רוב של "חוזרים בתשובה".

אהרון אריאל לוי הוא אחד ממקימי הקהילה האקולוגית של "חוזרים בתשובה" ביישוב "שובה" שבדרום. בריאיון שערך עמו ארי ליבסקר (כלכליסט, 4.10.2012: 25) לוי מתייחס לאפליה ולצורך בהקמת יישוב רחוק מהמרכז החרדי:

כשאתה חוזר בתשובה אתה צריך להתחיל לדבר יידיש, אומר לוי. אם אתה ספרדי אתה צריך לשנות את שם המשפחה שלך לברמן, כדי שהילדים שלך יתקבלו לתלמוד תורה. משדכים לך רק חוזרות בתשובה, או את העיוורות והפיסחות מהקהילה הדתית. לאט לאט אתה גם מגלה שאין לך פרנסה. אנחנו, החוזרים בתשובה, התחלנו להבין שהחרדים לא ממש רוצים אותנו בקהילה שלהם. גם מחיקת העבר לא עושה לנו טוב. אדם יוצר, חופשי, שהיה אומן או מהנדס או לוחם ביחידה מובחרת, הניתוק מהעבר קשה לו. בשנים הראשונות של החזרה בתשובה אתה מתגבר על זה. אחרי 20 שנה אתה אומר מה עשיתי, איבדתי את הדבר שהחיה אותי. אנחנו יהודים... שמשלבים בתורה שלנו את עקרונות האקולוגיה.

אם כן, אפליה, דת ואקולוגיה משתלבים זה בזה.

4. אתרי אינטרנט כזירת מאבק וירטואלית ממשית

אחד המקומות המעניינים שבהם מתנהל מאבק נגד האפליה כלפי "חוזרים בתשובה" מזרחים הוא ברשת האינטרנט. עובדה זו מעניינת כיוון שזירת האינטרנט והמרחב הווירטואלי ברשת לרוב אינם במה לשיח פנימי חרדי.⁷ אולם "חוזרים בתשובה" רבים שמבינים כי אינם יכולים להתמודד באופן שווה בפשקווילים, בעיתונות היומית והשבועית ובעלוני שבת בבית הכנסת, בוחרים את מרחב הרשת ככלי לעשייה בעלת כמה מטרות. ראשית, לחשוף את קיומה של האפליה לציבור הרחב בישראל, בתקווה שהדבר יפעיל לחץ על ראשי הציבור החרדי. שנית, הפעלת לחץ על חרדים רבים שכן נכנסים לרשת; ושלישית, יצירת מרחב שיח חופשי בנושא למען ה"חוזרים בתשובה".

לדוגמא, האתר המכונה "פרענקים", שהוקם על ידי הרב יואב ללום, כולל מספר רב של פורומים העוסקים בכתבות על עיתונות חרדית וחילוניות

7 ראו קפלן (2001; 2006); והורוביץ (2000) הדנים בתקשורת בחברה החרדית. ראו גם את ליאון (2012) ודיונו ב"דרשנות [דרשן] תשובה" במובן של מגוון פעולות הרצאה ותעמולה אוראלית שארגוני התשובה בישראל עוסקים בהן.

המתייחסות לאפליה; קריאה של רבנים כנגדה; הקמת עמותה; הרשמה לקהל הרחב; הבאת מידע לקוראים; מכתבים; שאלות ותשובות; ו"עמוד הקלון" (מלשינון) שבו כל אחד יכול לרשום שמות ולצרף תמונות של אנשים ומוסדות שנוהגים באופן מפלה. דוגמא נוספת היא פורום שנפתח באתר הייד פארק, תחת הכותרת "ספרדים אשכנזים = הבדל! או שווים!" אתר זה עוסק באפליה הפנים חרדית כלפי מזרחים ובמיוחד כלפי "חוזרים בתשובה" מזרחים. פורומים וכתבות בנושא זה מתפרסמים גם באתרים "בחדרי חרדים" ו"שטורעם.נט", המזוהה עם חב"ד.

5. החמרה ואימוץ מסורת אשכנזית (השתכנזות)

דפוסים של החמרה באורח החיים הדתי ואימוץ מסורות אשכנזיות (השתכנזות) בקרב "חוזרים בתשובה" מזרחים, הם תופעה ההולכת ומתרחבת. זאת, כתגובה לחסמי הכניסה שמציבה החברה החרדית כלפי ה"חוזרים בתשובה". כבר מתחילת המאה ה-20 החלו יהודים ממוצא מזרחי לסגל לעצמם את אורח החיים החרדי בנוסח מזרח אירופה בגלל גיוס תלמידים ממרוקו לישיבות אשכנזיות, ותהליך זה נמשך גם לאחר השואה.⁸ הדבר מתבטא בין השאר בלבוש, בשפה, בהתנהגות ובחינוך. "חוזרים בתשובה" המבקשים להיכנס לעולם המדיר אותם בגלל מוצאם, מוכנים לעתים להתפשר ולשנות את שמם ואת זהותם התרבותית והעדתית כדי שילדיהם יזכו לחינוך ולשידוך טובים יותר. כך למשל, מתועדת תופעה של שינוי שמות משפחה: מפארג' לפראג, ממרציאנו למרצבך, מלניאדו ללנדא ומבלמנטו לבלומנטל,⁹ שמטרתה לסייע לילדיהם להתקבל לסמינר או לישיבה אשכנזית. "אם תפסעו ברחובות ירושלים ובביתר בעיקר, תגלו את התופעה ביתר שאת. ישנם ריכוזים שלמים בשכונת בית ישראל ובשמואל הנביא בירושלים, ובאזורים מסוימים בביתר, שבהם ניתן לראות את נחמן ופייגי בלום, המשחקים ברחובות, ויש להם סבא וסבתא בדיחי, וסבא וסבתא מוגרבי" (פרידמן, 2005).

ביטויים נוספים לאימוץ דרך חיים אשכנזית מתוך מטרה לדאוג לעתיד הילדים מצוי בידיעה, לפיה נשות שרי ש"ס אינן נשמעות לפסק ההלכה של הרב עובדיה יוסף והן חובשות פאה ולא כיסוי ראש, כדי לשפר את סיכויי

8 על גיוס מזרחים בתקופת השואה, ראו: לופו (תשנ"ט; 2000; 2004 א; 2004 ב); Wizman (2006).

9 ראו פרידמן (2005), נדב ואחרים (2008) שדנים בשינוי שמות משפחה.

ילדיהן להיכנס לסמינרים ולישיבות אשכנזיות. גם בשיטת הלימוד מבקשים "חוזרים בתשובה" מזרחים רבים להוכיח את רמתם הדתית באמצעות אימוץ לימוד גמרא בשיטות הנהוגות בישיבות הליטאיות מתנגדיות, ולא באלה המאפיינות את הלימוד הספרדי.¹⁰ מעניין שיטת הלימוד בחלק נרחב מהישיבות המזרחיות דומה לזו שבישיבות הליטאיות מתנגדיות, וההסבר לכך נעוץ בעובדה שחלק נכבד מהמורים ומראשי הישיבות המזרחיות הם חניכי ישיבות אשכנזיות; ובדומה לעולם החסידי שאימץ בעבר את שיטות הלימוד של הליטאים, גם מזרחים בכלל ובמיוחד "חוזרים בתשובה" מזרחים אימצו שיטות לימוד אלו בשל רצונם להידמות לחרדים אשכנזים. לבסוף, בדומה ל"חוזרים בתשובה" בכלל (קפלן, 2007: 116-117), גם מזרחים מאמצים דפוסים מחמירים באורח חייהם הדתי, מתוך הנחה שככל שיחמירו כך יעלה הסטטוס שלהם בעיני חרדים מבטן ומלידה. זאת ועוד, הדבר מתבטא גם בדפוס תרבות הפנאי והנופש. למשל, בתקופות "בין הזמנים", תקופות של חופשה רשמית בישיבות, יוצאים אברכים וחרדים רבים לטיולים ומבלים זמנם במנוחה, בעבודה זמנית ובשהות בקרב בני משפחה (Klin-Oron 2005). לעומתם, "חוזרים בתשובה" מזרחים נוטים להחמיר עם עצמם ועוסקים בלימוד תורה או בפעילות דתית אחרת, כיוון שהם חשים עצמם בתקופת מבחן שבה כל צעד שלהם נבחן בקפידה. כלומר, האפליה הננקטת כלפי "חוזרים בתשובה" מזרחים מתרגמת לשינוי בדפוס ההתנהגות שלהם, כדי לשפר את מעמדם בחברה החרדית.

6. יציאה לעבודה ופרנסה

מודל האברך האידיאלי הוא זה שמשקיע את כל זמנו בלימוד תורה ובבניית בית (גונן, 2000; שטדלר, 2003), אלא שמאז הקיצוץ הרב שנתי בקצבאות הילדים שהחל בשנת 2003 השתנתה המציאות הכלכלית ונוצר לחץ כלכלי כבד על חברת העוני החרדית.¹¹ בעשור האחרון עלה מספר החרדים העובדים בישראל, וב-2003, בדומה להיום, דיווח משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, שכ-35% מהגברים החרדים וכ-39% מהנשים החרדיות עובדים (סיני, 2006). אמנם תופעת יציאתן של נשים

10 ראו טיקוצ'ינסקי (2007: 76-79); שטיינזלץ (2002: 5-7); וכן שלזינגר (2008) המתארים אימוץ מסורת אשכנזית.

11 ראו חידושי תעסוקה בחברה החרדית אצל: ג'רבי וגל (2000); רביבו (2002); לופו (2004א); חקק, (2004); כהן (2005); בן-חיים (2006); פלדמן (2007); קפלן (2007); בינדר (2006).

חרדיות לעבודה החלה עוד בשנות השבעים של המאה ה-20, אולם המגמה הגוברת של גברים חרדים היוצאים לעבודה היא בבחינת חידוש. כך בין השאר, במודיעין עילית, המכונה "עמק הסיליקון החרדי", פועלות חברות הייטק דוגמת אימג'סטור מערכות, סיטי בוק, I-rox, ומטריקס תלפיות, המעסיקות נשים וגברים המשלבים לימודים עם עבודה.

בהקשר ל"חוזרים בתשובה" התמונה מורכבת יותר, כיוון שמצופה מהם להתחזק באמונתם, להוכיח את זהותם החרדית החדשה ולהתנתק מעברם החילוני. חוזר בתשובה צריך להוכיח את מעלתו הרוחנית אם רצונו לשפר את הסטטוס האישי והמשפחתי שלו. "חוזרים בתשובה" מזרחים שיוצאים לעבודה בגלל קשיים כלכליים מוצאים את עצמם בסטטוס נמוך מזה של עמיתיהם, המקדישים את זמנם ללימוד תורה. התוצאה היא שכבת עוני רחבה בקרב "חוזרים בתשובה" מזרחים.

יצוין שמקור פרנסה ייחודי של "חוזרים בתשובה" מזרחים רבים הוא מקומות קדושים ואתרי עלייה לרגל. למשל, הילולת רשב"י המתקיימת במירון בל"ג בעומר, הילולת הבאבא סאלי בנתיבות בתחילת שבט, והילולות רבי נחמן מברסלב באומן וקברי צדיקים בצפת בראש חודש ניסן. אירועים אלה מהווים מקור פרנסה לרבים מה"חוזרים בתשובה" המזרחים, שכן אלה מושכים קהל רב, רובו מזרחי מסורתי (בילו, 2006; 2009). קהל זה משאיר סכומי כסף נכבדים בתרומות, בקופות הצדקה ובמהלך ההילולה עצמה, ו"חוזרים בתשובה" רבים מתפרנסים מתעשיית צדקה זו.

בשנים האחרונות מתנהל מאבק בין חברות ההקדש הכללי אשכנזי של המקומות הקדושים בראשותו של הרב שמואל רבינוביץ', לבין ההקדש הספרדי בראשותו של הרב שמואל אליהו, שרבים מה"חוזרים בתשובה" נעזרים בו, על השליטה במתחמי אתרי העלייה לרגל. חברת ההקדש האשכנזית פנתה לבית המשפט העליון כנגד זו הספרדית, ובית המשפט הקים ועדה שתבחן את השליטה במקומות אלו. הרב רבינוביץ' מציין שהחלטה זו מעבירה לראשונה את ההכרעה באשר לגורלו של מתחם הקבר במירון לידי בית משפט חילוני ולניהולה של המדינה החילונית, במקום "בתי דין רבניים וגופים דתיים" (הכהן, 2010). לטענת הרב רבינוביץ' התבצעה במקום בנייה לא חוקית. לעומתו טוען הרב אליהו שחלקה זו שייכת להקדש הספרדי: "זה הקדש בן 500 שנה, שיסדו אנשי צפת בתקופת רבי יוסף קארו" (אטינגר, 2008 ב). כלומר, מקור פרנסה חשוב של "חוזרים בתשובה" מזרחים עומד בסכנה בגלל מאבק משפטי בין חרדים אשכנזים לחרדים מזרחים ספרדים, מאבק המתברר בבית משפט חילוני, כאשר כל קבוצה מנסה לנכס לעצמה מקומות קדושים למיניהם,

הן בגלל יוקרתם והן בגלל הפוטנציאל הכלכלי הטמון בהם. שליטה במקור כלכלי זה יש בכוחה להשפיע על דמותו של האברך האשכנזי האידיאלי: מחד גיסא, משקיע כל זמנו בלימוד תורה ובבניית בית; מאידך גיסא, הבסיס הכלכלי ייתרם מעולי רגל, שרובם מזרחים מסורתיים.

7. המערכה הפוליטית

פוליטיקה היא משאב כוח וסטטוס כלכלי משמעותי בהתפתחותה של החרדיות המזרחית בישראל (בן-רפאל וליאון, 2006). החרדים האשכנזים מתמקדים בעיקר בגיבושה של חברת הלומדים ובחיזוקה, וכניסתם לפוליטיקה המקומית היא בעיקר לשם מימוש מטרה זו, ואילו החרדים המזרחים משתמשים בפוליטיקה המקומית והארצית כמנוף מרכזי לשינוי חברתי וכלכלי של יוצאי עדות המזרח, לסיוע לעסקנים העוסקים בהחזרה בתשובה ולמאבק למען תקציבים ייחודיים (ליאון 2007 א). כתוצאה מכך, "חוזרים בתשובה" מזרחים רבים נכנסים לפוליטיקה העירונית במקומות יישוב חרדיים שונים, בעיקר מצטרפים לתנועת ש"ס (זיבצנר ולהמן, 2010: 57-128). מעבר למשכורות שהם מקבלים, יש לראות בכך משום ניסיון להעלות את הסטטוס האישי והכלכלי שלהם. לדוגמא, בתחילת 2008 הודחה בביתר עילית ההנהגה האשכנזית הפוליטית בידי שתי קבוצות ספרדיות. התפתחות זו יצרה במקום מתח קשה בין חרדים אשכנזים לחרדים מזרחים, על רקע סירובה של ועדת האכלוס לקבל "חוזרים בתשובה" מזרחים. אחת הטענות שנשמעות היא שהמזרחים "כולם בני תשובה וילדיהם שבאבניקים (נוער מנותק) אשר הורסים, פוגעים, מעליבים ואינם כלל בני תורה". בתגובה לכך נאמר כי "ברור שכל מה שקורה זה על רקע עדתי. האשכנזים לא רוצים אותנו בעיר. אני נולדתי בעיר הזאת, אבל אני ספרדייה. לי ולהורים שלי לא נותנים את האישור הנדרש לרכישת דירה, כי אנחנו לא חסידיים" (רותם, 2008).

הכניסה החרדית מזרחית לפוליטיקה הפנים חרדית יוצרת חיכוך ומאבק על תקציבים, על יוקרה ועל מקום בחברה החרדית. החרדים האשכנזים רואים ב"חוזרים בתשובה" המזרחים חילונים שהתחזקו, אנשים שרמתם הרוחנית נמוכה במיוחד, ולכן מנסים להשתמש בפוליטיקה כזירה למאבק נגד עולם התורה האשכנזי.

8. תוויות ואמירות

תוויות ואמירות הן מחסום נוסף שעל החוזר בתשובה להתמודד עמן. החברה החרדית עסוקה בשיח אינטנסיבי ביותר, בתוכה וכלפי החברה הסובבת אותה. השותפים לשיח זה מבטאים את דבריהם באמצעות כלי תקשורת שונים, ובהם פשקווילים, עלוני פרשת שבוע, מכתבי רבנים, עיתונות ואינטרנט תחת פיקוח.¹² האמירות הרבות, ולא פחות מהן השתיקות, קשורות למערך הפיקוח החברתי המעמיד במרכז את החברה ולא את הפרט.

אחת הדרכים להפעלת פיקוח חברתי זה היא באמצעות הצמדת תוויות חברתיות ותרבותיות כלפי קבוצות שונות המצויות בשוליה של חברה זו. כאמור, החברה החרדית מתקשה להתמודד עם ה"חוזרים בתשובה" ובמיוחד עם המזרחים. החשש מפני כניסת החילוניות, יחד עם תכנים וערכים שנתפסים כלא ראויים, יצרו שיח עממי המתייג את ה"חוזרים בתשובה" במחוזות בעייתיים. כך למשל, בפשקוויל שהופץ בירושלים נכתב כי "קשים שבים טריים אלו לישראל כספחת", ביטוי שמקורו במאמר חז"ל לפיו "קשים גרים לישראל כספחת". זאת ועוד, מצפים מחוזר בתשובה מזרחי להוכיח את התחזקותו הפנימית והחיצונית ולא לעסוק בפרנסה ובכל דבר אחר שיתפרש כחזרה לעברו החילוני. אלא שחוזר בתשובה מזרחי לא יתנתק לרוב באופן מוחלט מקשריו עם משפחתו, בין השאר בגלל חשיבותה של השמירה על ערך המשפחה והמסורת של בית ההורים. שמירה על מסורת וקשרים אלו אינם מתקבלים בעין טובה, והדרישה היא לרוב לניתוק מהעולם החילוני ומהמשפחה החילונית, כפי שאכן עושים "חוזרים בתשובה" אשכנזים רבים. קפלן (2007: 118-120) מציין כי בעת האחרונה רבנים מתנגדים לניתוק בתוך המשפחה וחלקם הוציא הנחיות שלא לנתק את הקשרים עם ההורים לאחר ה"חזרה בתשובה".

תהליך ההקצנה בהתנהגות והניתוק מהעבר הוא תנאי לקבלה בעולם החרדי, תנאי שקשה ליישום במקרה של "חוזרים בתשובה" מזרחים. אם בכך לא די, "חוזרים בתשובה" מוצאים עצמם לא אחת חשופים ליחס מזלזל המתבטא באמירות כגון:

אתם מחזירים בתשובה אבל לא "חוזרים בתשובה", "ילדיכם שובבים"

12 על שיחות ושתיקות בחברה החרדית, ראו: לוינסון (2005א); פרידמן (2006: 113); קפלן (2007); אנגלנדר (2008: 29-33).

(כלומר שבאבניקים), כולכם מזרוחניקים¹³ (כלומר חברי תנועת המזרחי הדתית לאומית, שזה מכבר לא קיימת), שעוסקים יותר מדי בעולם של מטה ולא בלימוד תורה, גופכם כריח רע, חטא החילוניות לא יכול להיעלם אלא לאחר דורות רבים.

לעתים נעשה שימוש בסיפורים מהתורה שאליהם נלווית פרשנות עוקצנית כשמדי פעם היא נושאת גוון גזעני כנגד "חוזרים בתשובה" מזרחים. כך למשל, ביחס למבנה הפנימי בעל שלוש הקומות של תיבת נח (בראשית ו, 17), כאשר הקומה העליונה יועדה למגורי נח ובני משפחתו ולאכסון המזון, הקומה האמצעית למגורי בעלי החיים וזו התחתונה לאחסון הפסולת. בהשאלה על כך, נפוצה האמירה בקרב בחורי ישיבות חרדיות לפיה הקומה העליונה היא של צדיקים וחרדים גמורים; הקומה האמצעית היא לאלו המבקשים להיכנס לעולם החרדי אבל עדיין לא התמזגו בה; והקומה התחתונה היא של "חוזרים בתשובה" מזרחים. ההשוואה בין חוזרים מזרחים לפסולת מצביעה על הקושי העצום של האחרונים להתנער מהתוויות המוצמדות להם בחברה החרדית.

9. בית הכנסת

כ"ץ (תשל"ח) מציין שבית הכנסת אינו רק מקום תפילה אלא מוסד חברתי. זהו מרחב מרכזי שבו חרדים מתקשרים זה עם זה, אם באמצעות שיחות חולין ואם באמצעות פרסומים המופצים בבית הכנסת ובסביבתו. "חוזרים בתשובה" שמצטרפים לקהילה מסוימת נבחנים בהתנהגותם במיוחד בבית הכנסת, וכפי שראינו קודם רבים מהם מחמירים בהתנהגותם הדתית כדי לקבל אישור חברתי לסטטוס החדש שלהם. כך למשל, הם יאריכו בתפילה, יעמדו במקומות בתפילה שבהם מותר לשבת ויאמרו דברים שאינם בגדר חובה.

ליבת החוויה הדתית בעולם החרדי היא "הקהילה הטקסטואלית", שבמרכזה הלימוד בבתי מדרש ולא הטקס או התפילה (ליאון, 2008: 92). כפי שכבר ראינו, "חוזרים בתשובה" מזרחים אינם יכולים בדרך כלל להיכנס לישיבות ולבתי מדרש אשכנזיים, והם מסתגרים במוסדות משלהם

13 מזרוחניקים או "מיזרוחיקעס": ישראלים מבולבלים אידיאולוגית שהם מספיק דתיים כדי לא להיחשב כחילונים, ומספיק חילונים כדי לא להיחשב חרדים. ראו איתן (2010) שכתב על חוויותיו כס"ט (ספרדי טהור) בעולם הישיבות החרדי האשכנזי והחסמים שבהם נתקל ועד יציאתו משם.

שנחשבים פחותים ברמתם הדתית והחברתית. כך גם במקרה של התפילה והמפגש בבתי הכנסת; יש מקומות שבהם תיאסר השלמת מניין לתפילה או השלמת מניין בביתו של אבֵל אשר יושב שבעה בעזרת "חוזרים בתשובה" מזרחים.

החלוקה העדתית קיימת גם בבתי הכנסת ולכל עדה וזרם יש את מסגרות הלימוד והתפילה שלהם. מקומות אלו לא מעוניינים בכניסת "חוזרים בתשובה" בכלל ובאלה המזרחים בפרט, בגלל השוני בנוסחי התפילה ובגלל התנהגותם והופעתם החיצונית. כתוצאה מכך ומהסביבה ההטרואנית והחיכוך של "חוזרים בתשובה" מזרחים עם ציבורים מסורתיים וחילוניים, הם ירגישו יותר נוח להיכנס לבתי כנסת מזרחיים ועדתיים או לבתי כנסת של "חוזרים בתשובה". במובן ידוע מדובר במובלעת תרבותית (סיון, 1991), השוכנת בתוך מובלעת תרבותית רחבה יותר. אגב כך, מתברר ש"חוזרים בתשובה" מזרחים המאמצים את דגם הלימוד האשכנזי, יעדיפו להתפלל בבתי כנסת של בחורי ישיבות על פני בתי כנסת "מסורתיים". זאת, כפי הנראה, בגלל רצונם של האחרונים להעלות את הסטטוס הדתי והחברתי שלהם אגב מחיקת מוצאם העדתי.

מנגנוני האפליה כלפי "חוזרים בתשובה" מזרחים מורכבים מרבדים ומממדים רבים, מתבטאים באופנים מגוונים ונושאים אופי גזעני ועדתי בנושאים כמו, שידוך, חינוך ולימוד בישיבה, השכרת דירות ומכירתן, אתרי אינטרנט, החמרה ואימוץ מסורות אשכנזיות, יציאה לעבודה ולפרנסה, המרחב הפוליטי, תוויות ותגיות ובתי הכנסת. מנגנונים אלו מציבים חסמים גבוהים בפני ה"חוזרים בתשובה" ומשמשים כמערכות הדרה, והם מהווים מרכיב מרכזי באמצעותו מתעצבת זהותם.¹⁴ כפי שיתברר להלן, יש לראות הדרה זו בהקשרים סוציולוגיים והיסטוריים רחבים יותר.

ההדרה בהקשריה ההיסטוריים: בין חרדיות "אותנטית" לחרדיות "חקיינית". כפי שציינתי קודם, החרדיות האשכנזית התפתחה באופן שונה מהדתיות הספרדית והמזרחית. בלוח הבא (לוח 8) נוכל לראות הסבר סוציולוגי והיסטורי למחסומי הזהות וההדרה. אבחנות בינאריות אלו מבטאות מציאות מורכבת מאוד וטשטוש גבולות בין הזהויות:

14 על מנגנוני הדרה בזהות, ראו: רעם (2006); אמדע ובן-אשר (2007); רונן ואחרים (2008).

15 דתיות היברידית (Hybrid Religion) היא מרחב שיח, זהות ואתניות גמישים המאפשרים לאתגר פרקטיקות דתיות, מעבר לדיכוטומיה של מסורת או

לוח 8: סוציולוגיה היסטורית בין חרדיות אשכנזית לחרדיות מזרחית

חרדיות מזרחית	חרדיות אשכנזית	
חרדיות חקיינית ומתחפשת (מזרחי)	חרדיות אותנטית (מערבי)	1
דתיות של מסורת – קבלת ה"אחר"	דתיות מקפידה – הסתגרות (גיאוגרפית, תרבותית והלכתית)	2
חרדיות רכה. תגובה למודרנה בארצות המזרח לא כרוכה בקונפליקט דתי ובתהליך של הסתגרות והקצנה, שילוב, דתיות היברידית, ¹⁵ קבלת רכיבים אוריינטליים מסוימים (סעיד, 2000)	חרדיות קשיחה. "כל החדש אסור מן התורה," חברת הלומדים, תגובה למשבר המודרנה בארצות אשכנז, התגוננות אורתודוקסית, חומות השטיטעל, יהודי גלותי, הקצנה, הסתגרות והדרת ה"אחר" והסתגרות בגלל חשש מהתבוללות ומ"התמערבות" (כזום, 1999)	3
"מתחזק/ת" (תמיד יישאר חילוני בלבוש חרדי)	"חוזר/ת בתשובה" (טוטלי, המרה דתית)	4
שוליים, קהילה חרדית לימינלית, אנשי סף	שוליים (כלפי חרדים לגמרי/ מבית), מרכז (לעומת "חוזרים/ ות בתשובה" מזרחים)	5

כתוצאה מההתפתחויות שחלו בחברה היהודית באירופה בעת החדשה, נוצרה האורתודוקסיה, ולאחר מכן התפתחה בקרב החרדים דתיות "מקפידה" והעדפה של מסורת כתובה על פני זו העוברת בעל פה מדור לדור.¹⁶ מסורת כתובה זו יצרה מערך של חומרות הלכתיות נוקשות שמידת היצירתיות בהן הוגבלה מאוד. הקפדה זו יוצרת מאבק על חומרות, ולעתים קיימת המצאה של חומרות במודל "שוק" של הקצנה דתית. כתוצאה מכך, ככל שהיחיד מחמיר יותר כך עולה הסטטוס האישי שלו.¹⁷

מודרניות. היכולת לשלב דפוסי התנהגות מסורתית ומודרנית בו בזמן. למשל, הדלקת נרות שבת ולאחר מכן נסיעה באוטו לסרט קולנוע. להרחבה, ראו: שנהב (2003); מוצפי־האלר, (2004); שרעבי (2005); Smith & Leavy (2009)
16 ראו פרידמן (2003); Soloveitchik (1994) ודיונים במסורת כתובה.
17 על החמרה וסטטוס, ראו: פרידמן (תשל"ח: 397; 1990: 94); רון (1984); קפלן

כאמור, התפתחות זו הביאה גם להסתגרות, וזו מתבטאת בשלושה ממדים: גיאוגרפי, התבודדות בגטאות ובמקומות סגורים; תרבותי, באמצעות לבוש, התנהגות ושפה; הלכתי, במובן של הקפדה על חומרות.¹⁸ התגוננות אורתודוקסית זו שומרת על זהות יהודית גלותית ומביאה להקצנה, להסתגרות ולהדרת ה"אחר". כאמור החשש הוא מפני התבוללות או כלשונה של כזום (1999) "התמערבות", במובן של תיוג אתני המאפיין את החברה הישראלית והחרדית בתוכה. "חוזרים בתשובה" הבאים בשעריה של החברה החרדית האשכנזית צריכים ללמוד כיצד לנהוג ולמצוא את מקומם באווירה קפדנית זו.

לעומת זאת, הדתיות החרדית מזרחית מבוססת על מסורת חיה, מסורת שבעל פה, אשר מאפשרת גמישות ויצירתיות רבה יחסית. יסוד הזהות המשותף של החרדיות המזרחית שהתפתח בארצות המוצא ובמעבר לארץ התפתח כדגם פוסט אורתודוקסי של "חרדיות רכה" (ליאון, 2009: 143), במובן של רצף התנהגויות דתיות גמישות יחסית.¹⁹ כלומר, פערים תרבותיים תלויים במידת החשיפה לתהליכי מודרניזציה. בארצות המוצא נוצרו שני מודלים מרכזיים, או כלשוננו של כ"ץ תגובות אורתודוקסיות שונות למודרניות. הביטוי המרכזי למשבר שמקורו במפגש זה הוא הסתגרות ובניית חומות, מה שלימים יהווה את התשתית לחברת הלומדים החרדית. זוהי "התגוננות אורתודוקסית" במובן של דפוסי תגובה קוטביים:²⁰ הסתגרות, חומות גבוהות המוצבות כנגד המודרנה ועמדה אנטי ציונית כלפי המדינה מזה; ותגובה מתונה יחסית במובן של מוכנות לקבל את הישגי המודרנה כל עוד אין הם נוגעים בהלכה מזה.²¹ אחד ההטלים של התפתחות זו קשור לעובדה ש"חוזרים בתשובה"

(2003); רוז (2006); וקסמן (2007); כהנא (2009).

18 על הסתגרות וחומרות, ראו: שלהב ופרידמן (1994: 40); שלהב (1996); Friedman (1987); Friedman & Heilman (1991).

19 להרחבה על דתיות מזרחית חרדית, ראו: זוהר (2001); בוזגלו (2005; 2008); דן (1997); ידגר וליבמן (2006); יונה, נעמן ומחלב (2007); לאו (תשס"ו); לסקר (2008); קימרלינג (2004: 282); שלום-שטרית (2004: 42-64); שנהב (2003: 147); מנדס-פלור (2010).

20 לתגובות התגוננות, ראו: בראון (2000, 305); סמט (תשס"ה); סילבר (2006); Shapiro (2004); Shaffir, (2007).

21 על תגובה למודרנה בחרדיות אשכנזית ומזרחית, ראו: פרידמן (תש"ן); כ"ץ (תשנ"ב); בראון (2000: 304); דשן (1996); (2006); ליאון (2007: 308); ברטל ופיינר (2008); ליאון (2009).

המצטרפים לחברה החרדית האשכנזית בכלל ולחברת הלומדים בפרט, נדרשים להחמיר בהתנהגותם הדתית כדי להשלים את תהליך המרת זהותם הדתית. כך בלבושם, בשידוך מהיר עם בן או בת זוג שגם הם "חוזרים בתשובה", בהקפדה יתרה על ערכי החברה ועל הדקויות שבה ובניתוק מהעבר החילוני, שמשמעו לעתים ניתוק מבני משפחתם ומחבריהם החילונים.

מנגד, משבר המודרנה בארצות המזרח השפיע באופן שונה על התפתחותה של החרדיות המזרחית. החילון אצל היהודים המזרחים לא היה כרוך בתנועה קונפליקטואלית תוקפנית אנטי דתית, אלא התבטא בעיקר בהתרחקות מאורח חיים דתי, ועם זאת תוך כדי כיבוד המסורת הדתית והרבנית. חרדיות "רכה" זו נושאת אופי של דתיות מתונה שלא נדרשה להסתגרות ולבניית חומות. דתיות זו מכבדת את המסורת ואת בית ההורים וקרובה יותר לציונות, והיא משקיעה מאמצים רבים בפעילות של החזרה בתשובה, ובשונה מהחרדים האשכנזים, לא תובעת ניתוק ממסגרות משפחתיות ואחרות. "חוזרים בתשובה" מזרחים עוברים תהליך ממושך של התחזקות,²² בשונה מתהליך ההמרה שנדרש מ"חוזרים בתשובה" אשכנזים, ונכללת בו הבנה כוללת שיש שוליים רחבים של זהויות שונות במרחב החרדי, הדתי, והמסורתי.

שוני זה, בין "חוזרים בתשובה" ממוצא אשכנזי לעומת "חוזרים בתשובה" ממוצא מזרחי, מתבטא במובן ידוע במושג "חרדיות אותנטית".²³ התפיסה השלטת בחברה החרדית היא, שהחרדיות האשכנזית היא החרדיות האותנטית, במובן של הסתגרות כפתרון לתהליכי מודרניזציה וישראליות. מאפייני ההסתגרות באים לביטוי בהשקפת עולם, בהופעה חיצונית, בשפה ובהיסטוריה רבת השנים במזרח אירופה ובשימור קפדני של שורשי אורחות החיים. מנגד, נתפסת החרדיות המזרחית כמעין "חרדיות חקיינית" ללא שורשים היסטוריים,²⁴ חרדיות המסתגלת לזמן ולמקום, והוא הדין ביחס ל"חוזרים בתשובה" המצטרפים אליה. אבחנות אלה מופיעות לא אחת כדיכוטומיות בשיח הפנימי החרדי, ו"חוזרים בתשובה" מזרחים נכנסים למרחב זה, המדגיש שוני עדתי, תרבותי ודתי היסטורי. כניסה למרחב טעון זה, משפיעה באופנים מגוונים על תהליך

22 כאמור, התחזקות מציינת פעולה של חיזוק האמונה הדתית ושינוי באורחות חיים. כפי שלוינסון (2005) מציין, שלמונח זה נלוות משמעויות שליליות ומדירות.

23 ראו ליאון (2006: 85; 2009: 62; 2011) ודיוניו ב"חרדיות אותנטית".

24 הגם שאין הדבר כך, ראו: בשן (2005); ארזי (2006); Zohar (2005).

כניסתם לחברה החרדית ועל יכולתם להשתלב בה, תהליך שבלאו הכי הוא מורכב, ארוך וסבוך.

ב. בין שוליים למרכז

"חוזרים בתשובה" מזרחים, ובדומה להם "חוזרים בשאלה" הם בבחינת "אנשי סף"; מיקומם בשדה החברתי אינו ברור ומובחן, והם נמצאים בין מיקומים שונים מבחינת החברה שאליה הם מבקשים להיכנס. מחד גיסא, הם מחליפים את זהותם החילונית בזהות חרדית, ומבקשים להתקבל כשווי זכויות; מאידך גיסא, הסטטוס של חוזר בתשובה הופך למצב קבע. זאת ועוד, "חוזרים בתשובה" מזרחים, בדומה לעמיתיהם האשכנזים (קפלן, תשס"ז: 129-136), אינם נחשבים חרדים גמורים על ידי חרדים מבטן ומלידה ומוגדרים לא אחת כאנשי שוליים וכנחותים, כך גם לגבי הדור השני (שמעוני, תשנ"ח) ואף לגבי הדור השלישי, ילדיהם ונכדיהם. מצב לימינלי זה שהופך למצב קבוע, משפיע על תחושת הניכור והתסכול של "חוזרים בתשובה" מזרחים רבים, שחשים עצמם כישויות שוליות או אף כקהילה לימינלית בתוך החברה שאמורה לקלוט אותם. עיצוב הזהות של ה"חוזרים בתשובה" נתקל אפוא בחומות גבוהות שקשה למוטטן.

שינוי הזהות של "חוזרים בתשובה" והרצון להיקלט לתוך חברה הבונה חומות הפרדה ומציבה בפניהם חסמים, היא מציאות שאיתה מתמודדים "חוזרים בתשובה" רבים בחיי היום יום. הפרדוקס הוא שהחברה הקולטת אותם דורשת מהם שינוי כה עמוק בזהותם הפנימית והחיצונית, אולם בו בזמן אינה מאפשרת להם להיקלט בתוכה באופן מלא. פער זה בין הרצון והציפייה לשינוי הזהות הדתית לבין המציאות החברתית הפנים-חרדית, בא לידי ביטוי בחומות גבוהות ובמערכות הדרה שליחיד קשה, או גם בלתי אפשרי להתמודד עמן.

ג. "מדוע הם (לא) רוצים אותנו?"

כפי שראינו, מקור ההפרדה והאפליה בין "חרדים גמורים" ל"חוזרים בתשובה" מזרחים ספרדים קשור למחלוקת הלכתית, חברתית ופוליטית קדומה לגבי מיקומו של ה"חוזר בתשובה" בחברה היהודית: האם בעל תשובה שחטא גבוה במעלתו מצדיק שלא חטא? או אולי להפך, האם צדיק

שלא חטא גבוה במעלתו מבעל תשובה שחטא? ההלכה ידועה לכל, אולם המחלוקת על רעיון החטא הופכת לפחד של חרדים גמורים מפני כניסת העולם החילוני באמצעות "חוזרים בתשובה". הדבר בולט במיוחד כלפי "חוזרים בתשובה" מזרחים ספרדים בגלל השוני בצבע עורם, במנהגיהם, בהתנהגותם ובמסורת הספרדית השונה מזו האשכנזית.

שוני זה מקבל ביטוי בשיח הפנים חרדי באמצעות מערכת חשיבה דיכוטומית מורכבת, המבחינה בין תרבות אשכנזית לעומת תרבות ספרדית כשתי מהויות חברתיות שונות. "חוזרים בתשובה" מזרחים ספרדים מאתגרים מיקומים חברתיים אלו בגלל רצונם להשתלב בעולם החרדי אשכנזי כשווי זכויות, אולם בפועל הם מהווים מובלעת תרבותית בגלל החסמים.

רצון זה יוצר מעין תחרות סמויה, ולעתים גלויה, בין חרדים מלידה לבין "חוזרים בתשובה" מזרחים ספרדים, על הגמוניה ושליטה במרחב חיים סגור. התחרות היא על מעמד דתי (למשל, מי הוא העילוי בישיבה); על מעמד חברתי (למשל, מי החרדי האמיתי ומי רק מתחפש); על תקציבים ותרומות לישיבות ולמשפחות חרדיות (למשל, מי יקבל יותר, זה שנולד כחרדי או זה שמנסה להיות חרדי); על אורח חיים (למשל, מקפיד ומסתגר לעומת מתחזק ושומר על המסורת העדתית והדתית מעברו); ואולי התחרות האמיתית היא עדתית והניסיון הוא להוכיח את השליטה של מסורת תרבותית דתית אחת על זולתה.

כאמור שאלה זו רלוונטית גם בקרב "חוזרים בשאלה" רבים העוזבים קהילה חרדית בעלת תמיכה חברתית צפופה (למשל, בעזרת תנועת התשובה החרדית הענפה) ונכנסים לחברה חילונית, שאמנם אינה מציבה בפניהם מחסומי זהות וקשיים מרובים, אולם מנגד, אינה עושה דבר כדי לעזור להם (בנושאים של קשיי דיור, צרכים בסיסיים, היעדר השכלה, היעדר תמיכה ועוד).

המעבר מהעולם החרדי לעולם החילוני קשה. לעתים גם הממסד הממשלתי מעמיד מכשולים בפני המבקשים לממש זכויות שונות: למשל, חרדי המתגייס לצה"ל זוכה להכנה לקראת בחינות הבגרות, אך מי שעוזב את הקהילה החרדית מאבד הטבה זו; בניגוד ל"חוזרים בתשובה" הזכאים לטובות הנאה שונות מהקהילה החרדית ומהמדינה, "חוזרים בשאלה" אינם זכאים לעזרה כלשהי בהכנה לחיים הלא חרדיים (עמותות "ה.ל.ל." ו"דרור" שעוסקות בעזרה ליוצאים אינן זוכות לתמיכת המדינה); יוצאים רבים נתקלים בקושי ממשי בהכנה לחיים בעולם החדש, זאת מפני שאין חוק המחייב לימודי ליב"ה (לימודי יסוד בחינוך הממלכתי) בישיבות הקטנות. הזכויות והחובות אינן מעוגנות משפטית. מצבי המשבר והניתוק מן המשפחה

והסביבה החרדית מחריפים תחושה זו של זרות ולעתים של אי שייכות.

מצב של מ"זהות לרב זהויות" חוזר בספר זה בצורות שונות. שינוי הזהות/יות משפיע על קשיים בהגדרות העצמי: מי אני? האם אני חילוני או חרדי? האם אני חרדי/חילוני כמו כולם? האם תמיד אשאר "חוזר"? האם אני שונה? מתי יפסיקו לכנותי "חוזר"? האם אני יהודי, חילוני, חרדי, מסורתי או משהו אחר? בשני הקטעים שבתחילת פרק זה ראינו את המורכבות והקשיים ברצון ולעתים אף בצורך של החברה לתייג את היחיד: מחד גיסא, בוזגלו יישאר מזרחי ורק לאחר מספר דורות ייבחן באופן אחר; מאידך גיסא, "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" מהווים "עם" בפני עצמו. רוצה לומר, שהן ההגדרות והן ההשלכות על הקשיים דומות.

תיאור קשיי ההסתגלות. כפי שכבר ראינו, בסיפורי חיים רבים של "חוזרים" בשני הנתיבים ניתן להיווכח בתיאור קשיים באמצעות תפיסת חשיבה בינארית: טוב-רע, טהור-טמא, מותר-אסור, לבן-שחור, ביחד-לחוד, קודש-חול, מלאות-ריקנות,²⁵ אינדיבידואליזם-קולקטיביזם, יש-אין (מחסור), בית-רחוב, משפחה-אין משפחה (ניתוק ושילוב), לקבל משהו חדש-לאבד משהו מהעבר, חיובי-שלילי, רוחניות-גשמיות. תפיסה זו מראה שמצד אחד, בני אדם תופסים לעתים את מציאות חייהם כ"שחור" מול "לבן"; ומצד אחר, הכמיהה לשייכות ולקבלה היא בסיסית. מציאות החיים וקשיי ההסתגלות משפיעים זה על זה.

ד. הרצון להשתייך

בספרו על התשובה מעלה הרב סולובייצ'יק תהייה לא פשוטה: האם אדם יכול למחוק את שנות עברו שבהן חטא? סתירה זו בין חטאי העבר לתשובה בהווה (ובעתיד) שנויה במחלוקת ומשפיעה מאוד על קליטת ה"חוזרים" בשני התהליכים:

חוטא הבא לעשות תשובה על מעשים רעים שעשה בעבר ואין תשובה בלי "חרטה על העבר", מה יעשה באותן שנים עברו של חטא הצרורות לו

25 שאלה שנשמעת בקרב "חוזרים" רבים היא מה מציע לי העולם החדש רוחניות בעולם החרדי (אבל לעתים בסטטוס חברתי נמוך) לעומת ואקום רוחני (אבל עם חופש בעולם החילוני). ההיצע והביקוש אינם כה פשוטים.

בזיכרוננו? יש ואדם שרוי בחטא עשר שנים או חמש עשרה שנה (אני מכיר גם יהודים שבאו לשוב בתשובה אחרי שבעים שנה) מה יעשה כשהוא בא להסתכל אחורנית ו"פוקד" שנים אלו שעברו עליו בחילול שבת, בעושק וגזילה? הרי שנים אלה הן חלק מאישיותו, הם ה"אני" שלו. האם ימשיך להזדהות עם השנים הללו, או שימחק אותן כלא היו? (שם: 171).

הרצון להשתייך מרכזי בקרב בני אדם ובמיוחד בקרב יחידים המבקשים לשנות את זהותם הדתית. כפי שראינו עד כה, עזיבת קהילה והחלפתה בקהילה אחרת אינה מבטיחה שייכות שוות זכויות.

מקור סתירה פנימי זה²⁶ קשור לשני היבטים, הלכתי וחברתי פוליטי, הקשורים למונח "חזרה תשובה" ולהלן ארחיבם: מחד גיסא, מחלוקת הלכתית. הרמב"ם, כר' אבֶּהוּ (דור שלישי לאמוראי ארץ ישראל) פסק, "שאמרו חכמים מקום שבעלי תשובה עומדין בו אין צדיקים גמורין יכולין לעמוד בו, כלומר מעלתן גדולה ממעלת אלו שלא חטאו מעולם מפני שהן כובשים יצרם יותר מהם" (רמב"ם, הלכות תשובה, ז, ד). עמדה זו מעניקה עדיפות לבעלי תשובה שחטאו בעברם, על פני צדיקים גמורים, שלא חטאו בעברם. מנגד, פסיקתו של ר' יוחנן רבו (דור שני לאמוראי ארץ ישראל) מעדיפה את הצדיקים הגמורים על פניהם של בעלי התשובה, כיוון שצדיקים גמורים לא חטאו לכן מעלתם גבוהה יותר מאלו שחטאו (בעלי התשובה). אם כן, עוד בימי קדם אנו מוצאים מחלוקת הלכתית לגבי מעלתם של בעלי תשובה למול צדיקים גמורים; מאידך גיסא, מחלוקת חברתית פוליטית. ההלכה ידועה לכול, אולם המציאות החברתית יוצרת סתירה פנימית להלכה קדומה זו. המחלוקת על החטא הופכת לפחד ולחרדה ("שמעו דבר ה', החרדים אל תדברו." ישעיה, סו, 5) מכניסת העולם החילוני דרך ה"חוזרים בתשובה". חרדות כאלה ניתן למצוא בשני העולמות, החרדי והחילוני.

"חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" מוצאים עצמם בזהות לימינלית למרות רצונם העז לעבור מהשוליים למרכז. העולם החרדי רואה באלו המבקשים להיכנס אליו צידוק לאורח החיים היהודי חרדי ותופס זאת כמצווה גבוהה, אולם במקביל הוא מציב מחסומי זהות והדרה גבוהים בפני ה"חוזרים בתשובה". החרדה היא כפולה: ראשית, חשש עמוק מחדירת

26 מקור סתירה פנימי זה (הלכה מול התנהגות חברתית פוליטי) קשור גם למיקומו של הרמב"ם בעולם החרדי ותפיסותיו המיוחדות לגבי התשובה ביהדות. ראו: קדרי (2008). השוו גם למרכזיות הרמב"ם בחסידות חב"ד: גוטליב (2009).

החילוניות על ידי ה"חוזרים בתשובה". גם לאחר שנים רבות אדם אינו יכול למחוק את עברו החילוני, ובמיוחד בקרב "חוזרים" רבים המבקשים לשמור על קשר עם בני משפחתם החילונית. הדבר סותר את ההסתגרות החרדית ורצונה לשמור על מרחק מהחברה הישראלית.

שנית, קושי אובייקטיבי לקלוט את ה"חוזרים בתשובה" הרבים בכל שנה. למשל, בתפילות, בחגים ובמועדים שבהם מבקשים ה"חוזרים בתשובה" להשתלב, אולם טרם למדו את כל הדקויות הנדרשות. שאלות של צורה ותוכן בהתנהגות מאותגרות על ידי "חילונים בלבוש חרדי". חרדים מבית שרואים את מעלתם גבוהה יותר (כיוון שלא חיו את עולם החטא) מתמודדים עם שאלות שונות שאותן מביאים עמם "חוזרים" רבים. חרדים מבית שנוהגים כך מדורי דורות ומכוח ההרגל, אינם שואלים "מדוע" נעשה הדבר אלא קודם כל עושים אותו. "חוזרים בתשובה" לומדים קודם כל את הרציונל ב"מדוע" צריך לעשות דבר מה. הדבר מוביל לחיכוכים בחיי היום יום ובמאבק על החומרות.

ניתן לשער שתפיסה זו אינה כה מקובלת ורבים חושבים שמיצובם של ה"חוזרים בתשובה" בסטטוס לימינלי בשוליים נובע מגזענות חרדית גרידא. אני מבקש להוסיף את הקושי האובייקטיבי שקיים בכל חברה לקלוט את ה"אחר", ובמיוחד בחברה סגורה וטוטלית כמו החברה החרדית. התפיסה החרדית הפנימית רואה בהדרה רצון וצורך של הקהילות החרדיות לשמור על זהותן ואורח חייהן הקפדני, המסתגר, מעין תחושת גלותיות המובלעת בתוך החברה הישראלית. מחד גיסא, הסתמכות פיזית וכלכלית על מדינת ישראל אך הרבה פחות לחברה הישראלית; מאידך גיסא, סכנת חדירת החילון מהווה חשש אמיתי. יחס אמביוולנטי זה יוצר סתירה פנימית בעולם החרדי.

גרינולד (תשנ"ו) בספרו לדעת בארץ דרכך: פרקי הדרכה לבעלי תשובה מתייחס לסתירה זו באמצעות סדרה של שאלות ותשובות (שם: 105-148): **"אני קצת מאוכזב מהעולם החרדי". בתחילת הדרך התלהבתי, גיליתי עולם שונה וראיתי רק יופי. לאט לאט החלו להתגלות חסרונות, עיוותים והשפעות של העולם החילוני. אני מוכרח לומר לך, שאין לי חשק להתקרב לחברה החרדית ואני מעדיף לחיות בחברתם של בעלי תשובה אחרים** (שם: 105). בעל תשובה צריך ללמוד את מיקומו בעולם החרדי ואת העובדה שהוא שונה מאברכים ומחרדים אחרים.

"במה הסיפור הזה רלוונטי לגבי?" הסיפור שלך הוא נחמד מאוד, אך מה זה רלוונטי לגבי. אני לומד בישיבה קדושה, ולא מכיר תלמידי חכמים נפלאים כמוך, ואני רואה רק חסרונות ופגמים (שם: 111). לאחר הסמינר וקבלת עול המצוות בעלי תשובה "נוחתים" בחברה החרדית אולם הם

צריכים להבין שתווית הזיהוי ("בעל תשובה") היא חלק מתוויות זהות שונות רבות בעולם החרדי (כשיוך לזרמים השונים).

"מה רע בכך שאין להם קשר עם העולם החרדי? תסלח לי אם אני שואל, מה הרע בכך שאין להם קשר עם העולם החרדי, הרי הם לומדים ברצינות ובהתמדה, ורוצים להתקדם בעבודת ה'?" (שם: 112). דרך ההתלמדות היא היחס הנכון אל העולם החרדי. כבכל חברה לא תמיד יוצרו קשרים חברתיים.

"מה עושים עם הביקורת?" מה עושים עם הביקורת שיש לנו על העולם החרדי? (שם: 115), בעלי תשובה צריכים למתן את הביקורת הספונטנית והמהירה שלהם. החידוש שהם מביאים לוקח זמן.

"האם מה שנדרש מאתנו הוא לבטל את עצמנו?" אני רוצה להבין בצורה ברורה, האם מה שנדרש מאתנו הוא בעצם לבטל את עצמנו ולחיות ככל האברכים? (שם: עמ' 117), בעלי תשובה לא צריכים לבטל את עצמם אלא לתת לזמן לעשות את שלו.

"מה אתה מתפעל מהם?" עם כל הכבוד, הרי חלק מאותן הנהגות שאתה מתפעל מהן נובעות מהרגלים פשוטים של ילד או של נער חרדי וחלקם נעשים במצוות אנשים מלומדה" (שם: 118). הצעד הראשון ליחסים בריאים עם העולם החרדי הוא, שבעלי התשובה יכירו בבירור את גודל מעלתם, ויידעו שהם אינם יכולים לעסוק כל חייהם בהשוואות אין סופיות עם האברכים השונים, ההשוואות גורמות להם תסכול, אכזבה וייאוש.

"תפקיד בעלי התשובה בעולם החרדי". כיצד צריכה להיראות בסופו של דבר מערכת היחסים בין בעלי תשובה אשר נכנסו לעולם החרדי, לבין האברכים החרדים. האם יש לבעלי תשובה תפקיד בעולם החרדי? (שם: 121), חרדי מבית הורגל למצב הטבעי ולהתנהגות מסוימת מדורי דורות. בעלי תשובה יכולים לקחת חלק בתפקיד נכבד של ביקורת בונה הנובעת מתוך רצון טוב לתקן פגמים שהשתרשו. תפקידם להוסיף ולהיטיב עם כלל ישראל.

"אדישות וחוסר אכפתיות". אני מצטער לומר לך, אך אני חולק על כך, שכל האשמה על חוסר ההתקרבות מוטלת דווקא על בעלי התשובה. אני מגלה הרבה אדישות וחוסר אכפתיות כלפינו מצד העולם החרדי" (שם: 126). תלונות רבות של בעלי תשובה נוגעות להמשך הדרך לאחר שיצאו מהסמינרים ה"מפנקים". אדם שהורגל בדרך חיים מסוימת, אינו יכול לשנות את הרגליו ברגע. כך בעלי התשובה וכך העולם החרדי.

"למרות כל הניסיונות לא הצלחתי ליצור יחסים קרובים עם האברכים". אני דווקא מעוניין להתקרב לציבור החרדי. אני גר בשכונה חרדית, לומד

בישיבה חרדית וככל האפשר מנסה ליצור יחסים קרובים עם אברכים חרדים. למרות זאת אני רואה, כי לאחר שנים אחדות, עדיין לא הצלחתי ליצור קשרים קרובים ואמיתיים עם אברך חרדי, והוא הדין באשתי שלא יצרה יחסים דומים עם אישה חרדית" (שם: 129). חיי חברה מפותחים הם המרכז בעולמם הקודם של בעלי התשובה. העולם החרדי מצטיין יותר בפנימיות ובהתכנסות טבעית לתוך הבתים ולחיק המשפחה, עובדה שיוצרת לעתים תחושת בדידות, שהיא הרגשה טבעית כניסיון נוסף בעבודת ה' שלנו. עלינו להתמודד איתה.

"פתרונות להקלת הבדידות". מה ניתן בכל זאת לעשות כדי להקל על תחושת הבדידות שלנו? (שם: 133), פתרונות: ליצור יחסי קרבה עם בעלי תשובה אחרים; להמעיט בציפיות ולהסתפק ביחסי ידידות עם אנשים חרדים; לגלות יוזמה (בניגוד לעבר שיחסים נוצרו בלי נקיטת יוזמה, באוניברסיטה, בצבא); לדאוג לזולת, ולתת ולתת ולתת.

"כיצד ייתכן שאדם חרדי יעשה מעשים כאלה?" עדיין אני סקרן לדעת כיצד ייתכן שאנשים הלומדים תורה ומקיימים מצוות, יתגלו כבעלי מידות רעות, יעשו מעשים שלא ייעשו, או יהיו מושפעים כל כך מהעולם החילוני? סוף סוף יש להם תורה ומצוות? (שם: 135), הציבור החרדי הוא רבגוני ויש בו אנשים בעלי מדרגות שונות בעבודת ה'. את כוח ההרגל לעשות דברים מדורי דורות קשה לשנות ביום. בעלי תשובה צריכים להכיר ולהודות ב"ירידת הדורות". עבודה על המידות ואימוץ דרך חיים חדשה של גדולי עולם מהדורות הקודמים, אינה קלה או לעתים אפילו מובנת.

אם כן, שמירה על הנוהגים, ההתנהגות הקיימת וקשיים אובייקטיביים משפיעים על היחס האמביוולנטי כלפי ה"חוזרים בתשובה". יש לזכור כי גרינוולד הוא חרדי והדברים מופנים בעיקר פנימה. תשובותיו מנסות להתמודד עם הקשיים בתוך העולם החרדי אולם מבלי לפגוע בו. הוא מנסה להפוך את הביקורת כלפי העולם החרדי לביקורת בונה.²⁷

כאמור, לביקורת מתונה זו יש להוסיף ביקורת פנים חרדית על אודות היחס המפלה כלפי "חוזרים בתשובה": ראשית, ניתוק מהמשפחה החילונית. יש רבנים המבקשים שתנועת התשובה תיעשה בהדרגה תוך כדי הימנעות מניתוק חד מבני המשפחה החילונים. הדבר אינו כה פשוט, כיוון ש"חוזרים בתשובה" רבים מבקשים להעלות את הסטטוס האישי והחברתי שלהם באמצעות ניתוק כזה.

שנית, בעלי תשובה נחותים. תחושה זו של חרדי מבית ברמה גבוהה מזו של בעל התשובה (שטרם השלים את לימודיו ורמתו הדתית אינה גבוהה) קיימת ובסיסה בכמה סיבות: גזענות (כפי שתופעה זו קיימת בכל חברה), קושי בקבלת ה"אחר" מחשש כניסת החילוניות, ערך ירידת הדורות, הצורך או הרצון לשלוט והרצון לשמור על ההרגלים. בסדנאות ההנחיה לבעלי תשובה מנסים להסביר להם מציאות זו, כדי למנוע ביקורת וכעס בעתיד.

שלישית, "חוזרים בתשובה" כחילונים. בעולם החרדי מבינים שיש "חוזרים" הבאים מכל גוני הקשת הישראלית. לא כולם ברמה חילונית אחידה. לכן, לא תמיד צריך לשים עליהם תיוג שלילי למרות שלעיתים הם נראים "כחרדים בלבוש חילוני".

רביעית, הפרדה במוסדות חינוך ושידוכין. ההפרדה במסגרות אלו בעייתית מפני שמבחוץ היא מצטיירת כגזענות. אבל בפנים היא הכרחית כדי לשמור על גבולות העולם החרדי. יש רבנים וארגוני תשובה (כ"לב אחים") שמנסים למתן הפרדות אלו.

חמישית, מיסוד הסטטוס הלימינלי של "חוזרים בתשובה" (מסגרות חינוך נפרדות, שידוך רק בקרב בעלי תשובה, הפרדה בבית הכנסת, דיור נפרד, הרחקה ממוקדי הכוח, גמ"חים נפרדים) נראה אמנם כמנוגד למצוות התשובה, אולם במציאות זוהי הדרך החרדית להתמודד עם סכנת חדירת החילוניות לעולם החרדי. עסקני קהילה מנסים להסביר ל"חוזרים בתשובה" היגיון פנימי זה.

גם בהקשר של ה"חוזרים בשאלה" הופכים מצבי הזהות הלימינליים למצב קבע. זאת בשל שש סיבות: האחת, העולם החילוני אמנם אינו שם מחסומי זהות והדרה בפני אלו שמבקשים להיכנס אליו, אך הוא אינו מספק עזרה נפשית או משאבים ליוצאים מהעולם החרדי. שנית, ניתוק הקשר מהמשפחה, מהסביבה ומההוויה המוכרת משפיע עמוקות על הזהות בין שני העולמות: החרדי המחבק והחילוני המתרחק. ההסתגלות לנורמות חברתיות חדשות בעולם קר ומנוכר יוצרת לעתים בדידות רגשית וחברתית. שלישית, בעיות בזוגיות, במיניות וביצירת קשרים חברתיים. יוצאים רבים נתקלים בבעיות כמו שפה, יצירת קשרים ואי הבנות, לכן רבים מהם מסתגרים בקבוצת היוצאים ומתערים פחות בעולם החילוני. רביעית, משבר זהות וקושי במציאת אמונה חלופית מחריף בגלל אדישות הסביבה, החיפוש המתמיד אחר אלטרנטיבה וצידוק לעזיבת העבר (לעתים אנטי דתיות ולעתים חיפוש אחר מסורתיות רוחניקית חדשה). תמימותם של "יוצאים" רבים פוגעת בהם (למשל, בחתימה על מסמכים בבנק, בקשר

עם מוסדות מדינה ועוד). חמישית, הישרדות, מציאת פרנסה ומשבר כלכלי שמחריף בגלל תמיכה כספית מועטה וחסך במיומנות השכלתית. גם בצבא הם נתקלים בקשיים רבים בגלל קב"א נמוכה (ידיעת אנגלית ומתמטיקה נמוכות מאוד) ומאבק להכרה כחיילים בודדים. ושישית, ניכור הדדי. ניכור ובורות קיימים הן בעולם החילוני, שרואה ביוצאים מהעולם החרדי מסכנים ובעלי פגיעות נפשית בגלל סיפור חייהם, והן בקרב היוצאים עצמם, הרואים בעולם החילוני עולם נחות לעומת העולם שאותו עזבו.²⁸

שאלה מעניינת היא מדוע בכל זאת "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" עושים מאמצים גדולים להיכנס לחברה המדירה אותם בתוכה? היש אדם שיודע שאינו רצוי ובכל זאת מתעקש להיכנס בשער? שאלה זו אולי צריכה להיבחן מבחינה פסיכולוגית. מבחינה סוציולוגית אציע שני כיווני חשיבה. ראשית, יחידים המשנים את זהותם הדתית עוברים תהליך שינוי עמוק בזהותם האישית, המשפחתית והקהילתית. שינוי ארוך זה אינו פשוט ובמהלכו היחיד נמצא בקונפליקט פנימי: מחד גיסא, נקודת ההמרה שונה מאדם לאדם. יש המשנים את זהותם בגלל שאלות שלא קיבלו עליהן תשובה; יש שעושים זאת בגלל שהיו בכינוס התחזקות; יש שמוצאים משמעות דתית/חילונית חדשה; יש שעושים זאת מפני שבן/בת הזוג עשו זאת לפנייהם; יש שמשנים את זהותם בגלל מחלה וכדומה; מאידך גיסא, "חוזרים" רבים יודעים שהם נכנסים לחברה שלא תקבל אותם כשווי זכויות. אולם, תהליך המרת הזהות הפנימי אינו נפסק בשל הידיעה על החסמים וקשיי הקליטה לתוך החברה החרדית או החילונית. יתרה מזאת, רבים אף מקצינים את התנהגותם מתוך מחשבה שזו תוביל לאישור חברתי מהיר יותר, עובדה שגורמת לתסכול רב.

שנית, כדאי לשים לב לקבוצות ייחודיות ששורר בהן דגם חשיבה שונה שאינו קשור להדרה ולהקצנה דתית (קוסמן, 2008). בקבוצות אלו מקבלים את השונה וה"אחר" במרכז כשווה זכויות, כמו בקהילות של חסידות ברסלב, חסידות חב"ד, תנועת ש"ס (שחרטה על דגלה "להחזיר עטרה ליושנה"). הקבוצות הללו מטפחות את התחזקותו של הדור המסורתי,

28 על מצב לימינלי קשה ניתן ללמוד מסיפורו של ישראל קרול ז"ל, שעזב את חסידות גור בחצור הגלילית ולא מצא את מקומו בעולם החילוני. התאבדותו פתחה דיון בנוגע לשימוש בכדורים פסיכיאטרים בחסידות גור. מקורביו של קרול טוענים שהוא סבל מדיכאון בשל שימוש בכדורים אלו (אטינגר, 2012, וכן באתר "בעולמם של חרדים").

קירוב בני הנוער למערכת החינוך הספרדית וערבי התחזקות המוניים), וקבוצות נוספות כ"קבלה לעם," (לימוד והפצת חוכמת הקבלה) כחב"קו"ק (שילוב של חב"ד, ברסלב, קרליבך וקוק) ועוד. בקהלים אלו מתקיים דגם חשיבה שונה, שאינו קשור כאמור להקצנה דתית ולהדרה חברתית.²⁹ אפשר להצביע על שתי סיבות לכך: ראשית, בקהלים אלו התשובה והשבים הם ערך מרכזי בפעילות היום יומית. למשל, פעילות התשובה בחסידות ברסלב באמצעות מוזיקה בצמתים, התרמות, שיחות עם בני נוער (וכן התיקון והתבודדות ביער); פעילות התשובה בחסידות חב"ד שבמרכזה קירוב לבבות, טנק המצוות בבסיסי צה"ל, הפעלת בתי כנסת למתחילים, סדנאות, פעילות משיחית, הנחת תפילין ליד בתי ספר ופעילות השליחים ברחבי העולם.

שנית, למתבונן מבחוץ, ברסלב וחב"ד למשל, נחשבים חרדים. אולם המציאות החברתית שונה ולרוב קהלים אלו מקיימים אורח חיים יהודי חרדי נפרד. למשל, הפרדה במערכת החינוך, דיור, בתי כנסת, יחס למדינה, יחס לשירות צבאי, יחס לציונות ומרכזיות תנועת התשובה באידיאולוגיה של קהלים אלו.

החיים לצד העולם החרדי מאפשרים לקבוצות אלו לחיות כחרדים אבל לא להסתגר ולהקצין את התנהגותם.³⁰ לכן אפשר לראות בתוכם קבוצות

29 כמה מאפיינים לקהילות אלו: אין רב מלווה בתהליך הכניסה אליהן; יחסי מתח ומשבר מתונים יחסית עם המשפחה (ביציאה ובכניסה); קבלת ה"אחר" ופחות חסמים בכניסה וביציאה; שינוי זהות מתון יותר יחסית; שימוש באתרי אינטרנט כדי להפיץ את משנתם; זמינות לקהל רחב; אורח חיים מסורתי ומודרני; פחות דגש בקיום מדוקדק של מצוות; מפגשים ציבוריים המוניים; ושילוב של לימוד תורה ופרנסה.

30 סיפורו של הרב שמעון רוזנברג מדגים קונפליקט אחר: הוא אביה של רבקי הולצברג (שליחת חב"ד שנרצחה יחד עם בעלה גבריאל בסדרת פיגועים במומבאי בהודו ב-29 בנובמבר 2008), שהדליק משואה ביום העצמאות 2011 ועורר מחלוקת בחב"ד. הרב רוזנברג הסכים לפנייה ממלכתית להכיר תודה למדינה אולם הדבר עורר פולמוס בעולם החרדי ובבית חב"ד האם חרדי צריך להדליק משואה ביום העצמאות. לאחר שרבני חב"ד יצאו נגדו ומחשש שהביטול יגרום לחילול השם ולמחלוקת. הרב רוזנברג הדליק משואה, שינה את הנוסח המקובל "לתפארת מדינת ארץ ישראל" (במקום מדינת ישראל) והיו אף שהחרימו אותו בחב"ד פנימה. הדבר עורר דיון ער אם חב"ד הם יותר חרדים או יותר ציונים? יש להבין שבחב"ד שני זרמים מרכזיים: משיחיסטים (שניתן לראותם בטנק המצוות ובתופעת השליחים ברחבי העולם) ומתנגדים (הקרובים בתפיסתם לחרדים). ממגוון הספרות העצום על תנועת חב"ד אציע